शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र

वित्तीय बाजार आणि संस्था

(Financial Market & Institutions)

(शैक्षणिक वर्ष २०१८-१९ पासून)

एम. ए. भाग-१

अर्थशास्त्र पेपर EO-12

सत्र २

© **कुलसचिव,** शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)
प्रथमावृत्ती : २०१९
एम. ए. भाग – १ सत्र २ करिता (वित्तीय बाजार आणि संस्था)
सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : १,५००

■

प्रकाशक :
डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर
कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर – ४१६ ००४.

■

मुद्रक :
श्री. बी. पी. पाटील
अधीक्षक,
शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,
कोल्हापूर – ४१६ ००४.

■

ISBN- 978-81-940444-4-4

★ दूर शिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.
शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर–४१६ ००४. (भारत)

★ दूर शिक्षण विभाग – विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सल्लागार समिती

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे
मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के
प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. साळुंखे
माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा
माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश
अतिरिक्त सचिव-II
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले
गीत-गोविंद, फ्लॅट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००१

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील
I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव
I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील
I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत
I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर
कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. एम. ए. काकडे
संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील
वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)
संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अर्थशास्त्र समन्वय समिती

अध्यक्ष – **डॉ. पी. एस. कांबळे**
अर्थशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

- **डॉ. तेजस्विनी मुडेकर**
  कमला कॉलेज, कोल्हापूर
- **डॉ. वाय. एस. गायकवाड**
  विलिंग्डन कॉलेज, विश्रामबाग, सांगली.

दूर शिक्षण केंद्र
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

वित्तीय बाजार आणि संस्था
एम. ए. भाग–१ : पेपर EO-12

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
डॉ. सुनिता राठोड शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	१
डॉ. विजय मारुती कुंभार धनंजयराव गाडगीळ कॉलेज ऑफ कॉमर्स, सातारा	२
डॉ. हेमंत कटरे राजाराम महाविद्यालय, कोल्हापूर	३
प्रा. वंदना देवकर जयसिंगपूर कॉलेज, जयसिंगपूर, जि. कोल्हापूर	४

■ संपादक ■

प्रा. डॉ. सौ. सुनिता स. राठोड
श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय,
कोल्हापूर

डॉ. विजय मारुती कुंभार
धनंजयराव गाडगीळ कॉलेज ऑफ कॉमर्स,
सातारा

प्रस्तावना

शिवाजी विद्यापीठाच्या दूर शिक्षण विभागामार्फत एम. ए. भाग-१ अर्थशास्त्र (ऐच्छिक) या विषयांतर्गत EO-12 'वित्तीय बाजार आणि संस्था' हे पुस्तक बदललेल्या अभ्यासक्रमाप्रमाणे लिहिले आहे. ज्या विद्यार्थ्यांना नियमित महाविद्यालयात हजर राहता येत नाही. अशा विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षण घेणे अशक्य आहे. अशाना उच्च शिक्षणाची संधी उपलब्ध करणे हा दूर शिक्षणाचा मुख्य उद्देश आहे. या पुस्तक रूपाने हे स्वयंअध्ययन साहित्य दूर शिक्षण विद्यार्थी आणि अभ्यासकांना उपलब्ध करून देताना आम्हास आनंद होत आहे. या पुस्तक लेखनासाठी शिवाजी विद्यापीठाच्या कार्यकक्षेतील पदव्युत्तर विभागाला शिकविणाऱ्या अनुभवी व तज्ञ लेखकांकडून या विषयाच्या विविध घटकांचे लिखाण केले आहे.

'वित्तीय बाजार आणि संस्था' या पुस्तकातील स्वयंअध्ययन साहित्य हे दूर शिक्षण विद्यार्थ्यांना त्वरित आकलन व्हावे म्हणून प्रत्येक घटकांची मांडणी सोप्या भाषेत करण्याचा प्रयत्न लेखकांनी केला आहे. हा विषय विद्यार्थीभिमुख करण्याची दक्षता घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. या पुस्तकामध्ये वित्तीय प्रणालीचे स्वरूप आणि भूमिका, वित्तीय बाजारपेठा, वित्तीय बाजारपेठेतील जोखीम व्यवस्थापण आणि आंतरराष्ट्रीय वित्तीय बाजार आणि संस्था या घटकांचा समावेश केलेला आहे.

प्रत्येक घटक लेखकाने विषयातील क्लिष्टता कमी करून विविध संकल्पना सोपी करून सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. विषय व आशय अधिक स्पष्ट व्हावा यासाठी ठिकठिकाणी सोपी उदाहरणे वापरली आहेत. विद्यार्थी वाचकांना वस्तुनिष्ठ प्रश्नोत्तरे व स्वयंअध्ययनासाठी स्वाध्याय देऊन त्यांचे स्वयंमूल्यमापन करता येईल अशी रचना केली आहे. तसेच अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथांची यादीही दिलेली आहे.

सदर पुस्तकामध्ये अचूकता व नेटकेपणा आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. वाचकांनी या पुस्तकाविषयी काही सूचना केल्यास त्या स्वाकारार्ह असतील. या पुस्तकातील मांडणी आणि विवेचन विद्यार्थ्यांना उपयुक्त ठरेल अशी आमची अपेक्षा आहे. या साहित्याच्या प्रकाशनामध्ये सहभागी झालेले घटक लेखक, दूर शिक्षण क्षेत्रातील सर्व अधिकारी व कर्मचारी, मुद्रण कामातील सर्व कर्मचारी यांनी केलेल्या सहकार्याबद्दल व परिश्रमाबद्दल सर्वांचे मनःपूर्वक आभार व धन्यवाद.

■ संपादक ■

प्रा. डॉ. सौ. सुनिता स. राठोड
श्री शहाजी छ. महाविद्यालय,
कोल्हापूर

डॉ. विजय मारुती कुंभार
धनंजयराव गाडगीळ कॉलेज ऑफ कॉमर्स,
सातारा

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
१.	वित्तीय प्रणालीचे स्वरूप आणि भूमिका	१
२.	वित्तीय बाजारपेठा	२४
३.	वित्तीय बाजारपेठेतील जोखीम व्यवस्थापन	५५
४.	आंतरराष्ट्रीय वित्तीय बाजार आणि संस्था	६४

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अभ्यासमंडळ : अर्थशास्त्र

अध्यक्ष – **डॉ. अनिलकुमार कृष्णराव वावरे**
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

- **प्रा. डॉ. पी. एस. कांबळे**
  अर्थशास्त्र अधिविभाग,
  शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- **डॉ. श्रीमती विद्या कट्टी**
  अर्थशास्त्र अधिविभाग,
  शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- **डॉ. संतोषकुमार बाबुराव यादव**
  देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, जि. कोल्हापूर
  जि. कोल्हापूर
- **डॉ. बाळासो पांडुरंग पाटील**
  यशवंतराव चव्हाण कॉलेज, इस्लामपूर, जि. सांगली
- **डॉ. नेताजी व्ही. पोवार**
  कमला कॉलेज, कोल्हापूर
- **डॉ. निवास जाधव**
  राजा शिव छत्रपती आर्टस ॲण्ड कॉमर्स कॉलेज,
  महागांव, जि. कोल्हापूर
- **डॉ. एस. एम. भोसले**
  छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- **डॉ. विजय भिमाप्पा देसाई**
  राजर्षी शाहू आर्टस ॲण्ड कॉमर्स कॉलेज, रुकडी
  जि. कोल्हापूर
- **डॉ. विजयकुमार आप्पासाहेब पाटील**
  आर्टस ॲण्ड सायन्स कॉलेज, आटपाटी,
  जि. सांगली
- **प्रा. डॉ. सिद्धाप्पा टिप्पान्ना बागलकोटे**
  डिपार्टमेंट ऑफ स्टडीज इन इकॉनॉमिक्स,
  कर्नाटक विद्यापीठ, धारवाड (कर्नाटक राज्य)
- **डॉ. वाय. एस. गायकवाड**
  विलिंग्डन कॉलेज, सांगली.
- **प्रा. डॉ. जे. एफ. पाटील**
  अक्षय, बी-६, तारा टेसेसेस, एस.एस.सी. बोर्ड रोड,
  सम्राट नगर, कोल्हापूर
- **डॉ. राहूल शंकरराव म्होपरे**
  देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, ता. कागल, जि. कोल्हापूर
- **श्री. सुर्यकांत बाबूराव पाटील-बुद्धिहाळकर**
  सागर, २१०३/७+८, ई वॉर्ड, रुक्मीनीनगर, कोल्हापूर

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्दिष्टांनी होईल. उद्दिष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.

२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.

३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहीत होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१७-१८ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

घटक – १
वित्तीय प्रणालीचे स्वरुप आणि भूमिका
Nature and Role fo Financial System

अनुक्रमणिका

१.१ उद्दिष्ट्ये :

१.२ वित्तीय प्रणालीचे स्वरुप आणि रचना (Nature and Strucutre of Financial System)

१.२.१ वित्तीय प्रणालीची कार्ये आणि भूमिका (Functions & Role of Financial System)

१.३ वित्तीय प्रणाली आणि आर्थिक विकास (Financial System and Economic Development)

१.३.१ वित्तीय बाजारातील मध्यस्थ (Intermediaries in Financial Market)

१.४ भारतीय वित्तीय बाजार (All India Financial Market)

१.४.१ IFCI - भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ (Industrial Finance Corporation of India)

१.४.२ IDBI - भारतीय औद्योगिक विकास बँक (Industrial Development Bank of India)

१.४.३ NABARD - राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँक (National Bank for Agricultural and Rural Development)

१.४.४ SIDBI - भारतीय लघु उद्योग विकास बँक (Small Industries Development Bank of India)

१.४.५ UTI - युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया (Unit Trust of India)

१.४.६ EXIM Bank - आयात-निर्यात बँक (Export-Import Bank)

१.४.७ NHB - राष्ट्रीय गृहबांधणी बँक (National Housing Bank)

१.५ भारतीय वित्तीय प्रणाली – चिकित्सक अभ्यास रिझर्व्ह बँकेचा अहवाल (Practical and Application, case Studies on All India Financial Institutions)

१.६ सारांश

१.७ पारिभाषिक शब्द

१.८ सरावासाठी स्वाध्याय

१.९ संदर्भ ग्रंथ

१.१ उद्दिष्ट्ये :

प्रस्तुत घटकांचा अभ्यास केल्यामुळे आपणांस पुढील बाबी समजतील.

१. वित्तीय प्रणालीचा अर्थ व स्वरूप समजेल.

२. वित्तीय प्रणाली आणि आर्थिक विकास यांची माहिती मिळेल.

३. वित्तीय बाजारातील मध्यस्थांची भूमिका समजेल.

४. IFCI, IDBI, NABARD, SIDBI याचे स्वरुप व कार्य स्पष्ट करता येईल.

५. UTI, EXIM Bank, NHB या वित्तीय संस्थांच्या कार्याची माहिती मिळेल.

प्रस्तावना व विषय विवेचन :

अर्थव्यवस्थेच्या विकासामध्ये वित्तीय प्रणालीला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. १९९१ नंतरच्या नविन आर्थिक धोरणानंतर वित्तीय प्रणालीची भूमिका बदलत आहे. आमचे वित्तीय प्रणाली आणि वित्तीय बाजारात समाविष्ट असणारी विविध महामंडळे, यांची देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील कार्याची भूमिका आणि यातून मिळणारी यश, अपयश व रिझर्व्ह बँकेचे कार्य व सहकार्य अर्थव्यवस्थेत महत्त्वाचे ठरेल. याचा अभ्यास व विवेचन प्रस्तुत घटकामध्ये केले आहे.

१.२ वित्तीय प्रणालीचे स्वरुप आणि रचना (Nature and Strucutre of Financial System)

जगातील सर्व अर्थव्यवस्थेत वित्तीय प्रणालीला महत्त्वाचे स्थान असते. प्रत्येक देश विकासाचे प्रयत्न करत असतो. आर्थिक विकासामध्ये व्यक्ती, संस्था, शासन यांचा समावेश असतो. याप्रमाणे वित्तपुरवठा व वित्तसाठा यांसाठी महत्त्वाचा सहभाग असतो. याच्या माध्यमातून विकासाची प्रक्रिया सतत कार्यरत ठेवली जाते. व्यक्तीला आपल्या विविध गरजांची पूर्तता करण्यासाठी पैशाची गरज असते. व्यापारी आणि उद्योजकांना आपल्या योजना पूर्ण करण्यासाठी, कच्चा माल खरेदी, तयार माल विक्री आणि उत्पादन याकरिता वित्तसाठा आवश्यक असतो. कामगाराचे वेतन देणेसाठी व काहीवेळा यंत्रसामग्री व इमारतीत पैसा गुंतवावा लागतो. शेतकरी वर्गाला शेतीची कामे पूर्ण करणेसाठी निधीची गरज असते. देशातील शासकिय यंत्रणेला बहिर्गत शत्रूपासून संरक्षण करणे, अंतर्गत शांतता राखणे आणि विकासकार्य चालू ठेवणे यासाठी वित्ताची गरज असते. एकूणच सर्वच घटकांना वित्तपुरवठा गरजेचा असतो. सर्वच घटकांना वित्तपुरवठा गरजेचा असतो. वित्तशिवाय ही कार्ये करणे कठीण जाते. अर्थव्यवस्थेतील सर्व घटकांनी एकत्र येऊन वित्तपुरवठ्याची सुयोग्य यंत्रणा निर्माण करणे गरजेचे ठरते. त्यामुळे सर्व घटकांच्या गरजांची पूर्तता व्हायला मदत होईल व आर्थिक विकासाची अपेक्षित प्रक्रिया साध्य करता येईल.

भारतीय वित्तीय प्रणालीची रचना :

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टिकोनातून पाहता वित्तीय रचना म्हणजे कर्जे देणे व घेणेची किंवा निधीची मागणी आणि पुरवठा करणाऱ्या विस्तृत स्तरावरील संस्था आणि व्यक्तीचा समावेश असणारी व्यवस्था होय.

वित्तीय रचनेचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे :

१) औद्योगिक वित्त सहाय्य :

व्यापारी व उद्योजकांना आपली अल्पकालीन आणि दिर्घकालीन निधीची गरज भागविण्यासाठी वित्ताची गरज असते. यामध्ये त्यांना लागणाऱ्या खेळत्या भांडवलाचा आणि दीर्घ मुदतीच्या गुंतवणूकीचा समावेश होतो.

२) शेती वित्त सहाय्य :

शेती व शेतीशी संबंधीत उद्योग कार्ये पूर्ण करण्यासाठी अल्प, मध्यम आणि दीर्घ मुदतीच्या निधीची गरज असते.

३) विकास वित्त सहाय्य :

शेती, उद्योग आणि इतर सर्व विभागांना वित्त सहाय्याची गरज असते. ही गरज दीर्घकालीन गुंतवणूकीसाठी असते.

४) शासकीय वित्त सहाय्य :

शासनाला आवश्यक असणारा निधी विविध कर, कराव्यतिरिक्तचे उत्पन्न आणि इतर मार्गाने मिळणारे उत्पन्न या मार्गाने उभा केला जातो. परंतु सरकारला ही अल्पकालीन निधीची गरज असते.

५) बहि:स्थ विभाग वित्त सहाय्य :

अर्थव्यवस्थेच्या बहि:स्थ विभागासाठी उचल घेऊन निधी उभा केला जातो. अशा निधीचे स्वरुप हे आयात-निर्यात कर्ज, परकीय देशात गुंतवणूकीसाठी कर्ज आणि शिक्षण, वाहतूक, पर्यटन, विमा इत्यादी विविध कार्यक्रम राबविण्यासाठी परकीय चलनाच्या स्वरुपात लागणारे कर्ज असे असते.

वित्तीय प्रणालीतील विविध घटकांच्या आधारे वित्तीय प्रणालीची रचना पुढीलप्रमाणे स्पष्ट होते.

वित्तीय प्रणाली

पुरवठा बाजू	**मागणी बाजू**
१) सर्व प्रकारच्या बँका	१) सरकार
२) बँक व्यवसायेत्तर वित्तीय संस्था	२) सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योग
३) सावकार / पेढ्या	३) खाजगी संयुक्त संस्था

४) सहकारी पतसंस्था	४) व्यापारी कंपन्या
५) नाणेबाजारातील संस्था	५) छोट्या संस्था व शेतकरी
६) भांडवलबाजारातील संस्था	६) सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्था
७) परकीय विनिमय बाजारातील संस्था	७) मध्यस्थ आणि दलाल
	८) व्यक्तिगत गुंतवणूकदार

वित्तीय प्रणालीची रचना ही वित्तीय प्रणालीतील सर्व घटक एकत्रितपणे बनते. परंतु वित्तीय बाजाराचा विस्तृत अभ्यास करता येण्याच्या दृष्टिने मर्यादित गोष्टी लक्षात घेणे गरजेचे असते. वित्तीय व्यवहारामध्ये निधी निर्माण केला जातो आणि त्याचे रुपांतर मालमत्तेत केले जाते. यामध्ये भागाची विक्री, रोखे बाजारात रोख्याची खरेदी-विक्री, बँकेत ठेवी ठेवणे अथवा एका खात्यातून दुसऱ्या खात्यात पैशाचे स्थानांतर करणे असे व्यवहार वित्तीय बाजारपेठेत चालतात. त्याचे दोन भागामध्ये वर्गीकरण केले जाते. ते पुढीलप्रमाणे :

१) नाणेबाजार : Money Market

अल्पकालीन कर्ज देणे-घेणेचे व्यवहार ज्याठिकाणी चालतात त्यास नाणेबाजार म्हणतात. सर्वसाधारणपणे १५ दिवसाच्या मुदतीपासून ते १ वर्षाच्या मदुतीपर्यंतच्या कर्जव्यवहाराचा समावेश असतो. अल्पमुदतीची कर्जे देणाऱ्या आणि कर्जे घेणाऱ्या अनेक संस्था नाणेबाजारात सहभागी असतात. उदा. सावकार, सराफी पेढ्या, व्यापारी बँका, सहकारी बँका, वित्तीय संस्था, व्यापारी संस्था, औद्योगिक संस्था, व्यावसायिक ठेवीदार, गुंतवणूकदार यांचा समावेश होतो. अशा कर्जव्यवहारासाठी वचनचिठठ्या, चेक्स, हुंड्या, पतपत्रे, व्यापारी पत्रे, इत्यादी पतसाधने वापरली जातात. नाणेबाजारातील क्षेत्रास कर्जपुरवठा होतो. व्यापारी बँकांना निधी गुंतवण्याच्या सोयी उपलब्ध होतात. विदेशी व्यापार वाढतो, बँकिंग क्षेत्राची प्रगती होते, देशाच्या आर्थिक विकासास चालना मिळते. सार्वजनिक कर्ज उभारणीस मदत होते. देशाच्या मध्यवर्ती पतनियंत्रणाचे काम करणे सुलभ होते.

२) भांडवल बाजार : Capital Market

मध्यम आणि दीर्घ मुदतीच्या कर्जाची देवाण-घेवाण करणारी व्यवस्था म्हणजे भांडवल बाजार होय. दीर्घमुदतीच्या कर्जाची मागणी करणाऱ्या व्यक्ती, संस्था, राज्य व केंद्र सरकार, सार्वजनिक कंपन्या, खाजगी कंपन्या, दीर्घ मुदतीचा भांडवल पुरवठा करणाऱ्या संस्था, विकास बँका, व्यापारी बँका व इतर वित्तीय संस्थांचा सहभाग होतो. भांडवल बाजारामुळे देशाच्या आर्थिक विकाससाठी नवीन कारखाने, रस्ते बांधणी, वीज निर्मितीची उभारणी करणे शक्य होते. विकसनशील देशाच्या दृष्टिने भांडवल बाजाराचे योगदान महत्त्वाचे आहे.

३) भांडवल बाजाराचे महत्त्व : Importance of Capital Market

भांडवल बाजारामध्ये कर्ज देव-घेवीचे व्यवहार नियंत्रित करुन त्यावरती आकर्षक मोबदला दिला जातो. जेणेकरुन बचत व गुंतवणूकीला उत्तेजन मिळेल, पर्यायी दस्तऐवज उपलब्ध करुन देऊन भांडवल बाजार निधीमध्ये वैविध्य आणणे व धोका कमी करण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्याचप्रमाणे उद्योगासाठी लागणारे खेळते भांडवल उपलब्ध करुन देण्याचे काम भांडवल बाजाराकडून केले जाते. एकूच भांडवलदार हा बचत करणारे आणि गुंतवणूकदार यातील दुवा आहे. त्यामुळे आर्थिक विकासात भांडवल बाजाराचे योगदान अतिशय महत्त्वाचे आहे.

१.१.१ वित्तीय प्रणालीची कार्ये आणि भूमिका : Functions and Role of Financial System:

वित्तीय प्रणालीमध्ये अर्थव्यवथेतील आर्थिक व्यवहार महत्त्वाचे असतात. देशाचा विकास महत्त्वाचा असतो व यासाठी देशातील बचत व गुंतवणूकीत वाढ होणे गरजेचे असते. देशातील बचतीचा वेग वाढवून त्याचा कार्यक्षमपणे वापर उत्पादकतेसाठी करण्यासाठी कार्य करणाऱ्या वित्तीय प्रणालीची भूमिका महत्त्वाची असते. वित्तीय प्रणालीमुळे देशातील वित्तीय संस्थांना देशाचा समतोल विकास साधण्याच्या दृष्टिने प्रयत्न केले जातात. या अनुषंगाने वित्तीय प्रणालीची कार्ये पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१) भांडवल प्रवाहित करणे :

वित्तीय प्रणालीमध्ये वित्त हे प्रवाहित होण्याचे प्रयत्न केले जातात. मागणी कमी असणाऱ्या घटकाकडून अधिक मागणी असणाऱ्या घटकाकडे व कमी लाभ देणाऱ्या घटकाकडून अधिक लाभ देणाऱ्या घटकान्वये ते प्रवाहित केले जाते. यासाठी लाभदायक गुंतवणूकीचे अनेक मार्ग वित्तीय बाजार उपलब्ध करुन देते. त्यामुळे कंपन्यांना भांडवल उभारणे शक्य होते. लोकांच्या बचती आणि ठेवींना गुंतवणूकीचे योग्य मार्ग उपलब्ध करुन देण्याचे कार्य वित्तीय बाजार करतो.

२) भांडवल निर्मिती :

वित्तीय बाजारपेठा देशाच्या दृष्टिकोनातून भांडवल निर्मितीचे महत्त्वाचे कार्य करीत असतात. जनतेकडील अल्प प्रमाणातील बचती आणि ठेवींना प्रवाहित करुन वित्तीय संस्थांना त्या उपलब्ध करुन देणे व उद्योग, व्यापार, व्यवसाय आणि कृषी क्षेत्राच्या अल्प, मध्यम व दीर्घ मुदतीच्या वित्तीय गरजा पूर्ण करण्याचे कार्य वित्तीय प्रणालीच्या माध्यमातून केले जाते. अल्प, मध्यम मुदतीचे कर्ज उपलब्ध करुन देण्याचे कार्य विकास बँका आणि वित्तीय संस्था करतात. यामुळे देशाच्या आर्थिक विकासासाठी आणि औद्योगिक प्रगतीसाठी आवश्यक भांडवल निर्मितीचे कार्य वित्तीय बाजारपेठा करतात.

३) औद्योगिक क्षेत्रास अर्थपुरवठा :

औद्योगिक विकासासाठी अल्प व दीर्घ मुदतीच्या भांडवलाची गरज असते. विविध प्रकारच्या वित्तीय संस्थांच्या माध्यमातून औद्योगिक क्षेत्राच्या भांडवल विषयक गरजा पूर्ण करण्याचे कार्य वित्तीय बाजाराद्वारे केले जाते. त्याचप्रमाणे उद्योगाचे भाग खरेदी, विक्री व्यवहारामध्ये काम करण्याचे कार्य केले

जाते. उद्योगांना आवश्यक असणारा निधी पुरविण्याचे कार्य वित्तीय प्रणाली मार्फत केले जाते. त्यामुळे औद्योगिक क्षेत्राला विकास कार्यात महत्त्वाची भूमिका बजावण्याचे कार्य वित्तीय प्रणालीमार्फत होते.

४) बचत योजनांचा विकास :

वित्तीय संस्था आणि बँका सतत ग्राहकांना आकर्षित करुन बचतीसाठी उत्तेजन देत असतात. याकरिता सातत्याने नवनवीन बचतीच्या योजना आखत असतात. जुन्या बचत योजनांमध्ये सुधारणा केल्या जातात. त्यामुळे लोकांच्याकडून अधिक प्रमाणात बचत गोळा होवून वित्तीय प्रणालीची कार्यवाही गतीमान होते व आर्थिक विकासाला चालना मिळते.

५) वित्तीय संस्था व बँकांची प्रगती :

अर्थव्यवस्थेतील वित्तीय बाजार व बॅंकिंग क्षेत्र विकसित होणेसाठी देशात कार्यरत असणारा नाणेबाजार व भांडवल बाजार, प्रतिकृती बाजार इत्यादि मुळे भांडवल निर्मितीचा वेग वाढतो. त्यातून व्यवहारासाठी वापरण्यात येणाऱ्या दस्तऐवजाच्या प्रमाणात वाढ होते. सर्व वित्तीय क्षेत्राची सुधारणा होण्यास मदत होते.

६) शासकीय प्रकल्पास मदत :

देशाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासाच्या व प्रगतीच्या दृष्टिकोनातून शासनामार्फत विविध उद्योग व्यवसाय प्रकल्प हाती घेते. त्यासाठी प्रचंड प्रमाणात भांडवलाची गरज असते. वित्तीय बाजारपेठेमुळे शासनास भागभांडवल किंवा रोखे रुपाने प्रतिभूतीची बाजारात विक्री करुन भांडवल उभारणी केली जाते व विकास प्रकल्प पूर्ण केले जातात.

१.३ वित्तीय प्रणाली आणि आर्थिक विकास :

Financial System and Economic Development :

प्रास्ताविक :

भारतातील वित्तीय बाजारामध्ये इतर देशाप्रमाणे जनतेकडील बचत गोळा करुन तिचा वापर जास्तीत जास्त उथपादन कार्यासाठी केला जातो. देशातील मध्यवर्ती बँक परिणामकारक रित्या आर्थिक धोरणे राबवत असते. समतोल वित्तीय प्रणालीसाठी पूर्ण विकसित वित्तीय बाजाराची गरज असते. यामध्ये वित्तीय प्रणालीची भूमिका महत्त्वाची असते. आर्थिक समस्या निर्माण होण्यामागे विकसित नाणेबाजार व भांडवल बाजाराचा अभाव असतो. भांडवल निर्मितीसाठी गुंतवणूक आणि खाजगी गुंतवणूकीचा समावेश होतो. याकरिता बचत होणे, बचत एकत्रित करणे व अशा एकत्रित बचतीचा भांडवल निर्मितीसाठी वापर करणे हे घटक वित्तीय प्रणालीमध्ये महत्त्वाचे आहेत.

वरील गोष्टी विचारात घेऊन आर्थिक विकासामध्ये वित्तीय प्रणालीचे प्रमुख दोन घटक पुढीलप्रमाणे-

१) **नाणेबाजार** : आर्थिक विकासात या बाजाराचे कार्य महत्त्वाचे आहे ते पुढीलप्रमाणे-

✻ नाणेबाजारातील निधीची उचल करता येत असल्याने सुकर असा नाणेबाजार भांडवल बाजाराचे कार्य सुलभ करतो.

✻ जनतेला कर्जरोखे गहाण ठेवता येत असल्याने सरकारी कर्जरोखे बाजाराला तरलता प्राप्त होते.

✻ विविध व्यापारी बँकांना निधी योग्य मार्गाने गुंतविता येत असल्याने तरलता अबाधित राहते व बँकिंग प्रणाली अधिक बळकट बनते.

नाणेबाजार आणि भांडवलबाजाराचे आर्थिक विकासात मोलाचे कार्य असल्याने वित्तीय प्रणाली सुरळीत चालते. नाणेबाजार वित्तीय व्यवस्थेला सहकार्य करीत असल्याने अर्थव्यवस्थेची प्रगती नाणेबाजाराच्या विस्तारावर अवलंबून असते.

✻ नाणेबाजार व्यापार आणि उद्योगाच्या खेळत्या भांडवलाची आवश्यकता पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करतो.

✻ नाणेबाजाराकडून एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी निधीचे हस्तांतरण करण्याची सुविधा पुरविली जाते. त्यामुळे भांडवल निमितीला गती प्राप्त होते.

✻ नाणेबाजारामध्ये निधीची सुरक्षितता व तरलता अबाधित राखून बचतीला उत्तेजन देतात.

✻ नाणेबाजाराकडून खाजगी आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील निधीचा प्रवाह व्यवस्थित ठेवण्याची सुविधा पुरविली जाते. त्यामुळे वित्तीय व्यवस्था गतीमान होण्यास मदत होते.

विकास प्रक्रियेतील भांडवल बाजाराची भूमिका :

भांडवल बाजारामध्ये दीर्घकालीन वित्तीय आणि गुंतवणूक धनपत्राचे व्यवहार होतात. यामध्ये कर्जपुरवठा करण्यामध्ये व्यापारी बँका, बचत आणि कर्ज देणाऱ्या संस्था, शेअर बाजार, विमा कंपन्या, गहाण बँका व बँका व्यतिरिक्त इतर मध्यस्थ संस्थांचा समावेश होतो. त्याप्रमाणे कर्ज घेणाऱ्यामध्ये केंद्र सरकार व राज्य सरकार, सार्वजनिक आणि नव्याने निर्माण होणाऱ्या संस्था अथवा कंपन्यांचा समावेश होतो. भांडवल बाजारामध्ये शेअर बाजार, गहाण बाजार, सरकारी बंधपत्र, बाजार, शेअर विनिमय बाजार व नविन शेअरबाजार यांचा समावेश होतो.

भांडवल बाजाराचे महत्त्व :

✻ ठेवी एकत्रित करुन त्या उत्पादन कार्यासाठी गुंतविणे हे महत्त्वाचे व प्रमुख कार्ये आहे.

✻ कर्ज देव-घेवीचे व्यवहार नियंत्रित करुन त्यावरती आकर्षक मोबदला दिला जातो. यातून बचतीचा उत्तेजन मिळते.

✻ भांडवल बाजार बचतीच्या उत्पादन उपयोगासाठी व स्त्रोतांच्या अधिक चांगल्या वाटपासाठी उत्तेजन देणे यामुळे सोने-चांदी, स्थावर मालमत्ता, जमिन इत्यादी मार्गाने गुंतविलेला निधी उत्पादन कार्याकडे गुंतविला जातो.

✻ भांडवल बाजार उद्योगासाठी खेळते भांडवल उपलब्ध करुन देतो.

वित्तीय बाजारातील मध्यस्थ अथवा महामंडळे :

वित्तीय मध्यस्थ याचा अर्थ वित्तीय महामंडळे होय. कर्ज देणे-घेणे व्यवहारामध्ये मध्यस्थ म्हणून कार्य करतात. वित्तीय प्रणालीमध्ये मध्यस्थ म्हणून पुढील संस्था कार्य करतात.

१) रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया :

रिझर्व्ह बँक ही भारतातील शिखर बँक म्हणून कार्य करते. देशातील मध्यवर्ती बँक या नात्याने बँकिंग नियमन कायद्यांतर्गत अंतर्गत बँकिंग क्षेत्राचे नियमन आणि देखरेख करते. रिझर्व्ह बँकेला प्राप्त असणाऱ्या अधिकारानुसार पुढील कार्ये केली जातात.

१) द्रव्यनिधी व पतधोरण ठरविते आणि त्याची अंमलबजावणी केली जाते.

२) देशातील बँकाची बँक म्हणून कार्य करते.

३) देशातील पतनियंत्रणासाठी राखीव निधीचे प्रमाण निश्चित करते.

४) रुपयाचा विनिमय दर निश्चित करते.

५) विदेशी विनिमय व्यवहाराचे नियंत्रण करते.

६) देशातील वित्तीय रचनेच्या विकासासाठी प्रयत्न करते.

२) व्यापारी बँका :

वित्तीय प्रणालीमध्ये व्यापारी बँकांनाअधिक महत्त्व असते. व्यापारी बँकामध्ये राष्ट्रीयकुत बँक, व्यापारी बँका, खाजगी बँका, सहकारी बँका व विदेशी बँकांचा समावेश होतो. यामध्ये राष्ट्रीयकृत बँकांचे प्रभुत्व असून ९५ टक्के बँकींग व्यवसाय राष्ट्रीयकुत बँकेद्वारे चालतो. यानुसार कर्ज व्यवहाराचे कार्य अधिक महत्त्वाचे आहे.

३) विमा कंपन्या :

देशाच्या औद्योगिक विकासात विमा कंपन्या महत्त्वाची भूमिका बजावतात. भारतात भारतीय आयुर्विमा महामंडळ आणि भारतीय सर्वसाधारण विमा महामंडळ या दोन संस्था आयुर्विमा व इतर विमा क्षेत्रात अग्रेसर आहेत. या क्षेत्रामध्ये खाजगी क्षेत्राने प्रवेश केला आहे. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेतील वित्तीय रचना अधिक मजबूत होण्यास मदत होते.

४) वित्तीय महामंडळे :

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर विकासाचे उद्दिष्ट साध्य करण्याच्या दृष्टिने औद्योगिक क्षेत्राच्या भांडवल विषयक गरजा पूर्ण करणेसाठी विविध वित्तीय महामंडळाची स्थापना केली गेली. यामध्ये अखिल भारतीय पातळीवर कार्य करणाऱ्या भारतीय औद्योगिक वित्तपुरवठा महामंडळ, औद्योगिक विकास बँक आणि भारतीय औद्योगिक पतपुरवठा आणि गुंतवणूक महामंडळ या संस्थांचा समावेश होतो. या वित्तीय संस्थांनी औद्योगिक क्षेत्रास

दीर्घमुदतीचा भांडवल पुरवठा करण्याचे कार्य केल्याने औद्योगिकीकरणास चालना मिळत आहे.

५) बिगर बँकिंग वित्तीय महामंडळे :

भारतात सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रामध्ये काही बिगर बँकिंग महामंडळे स्थापन झाली आहेत. विशेषत: एस.बी.आय. कॅपिटल मार्केटस्, कोटक महेंद्र फायनान्स, सुंदरम फायनान्स कार्पोरेशन इन्फ्रास्ट्रक्चर्स लिझिंग ॲन्ड फायनान्स कार्पोरेशन इत्यादी संस्थांचे कार्य महत्त्वाचे आहे.

६) म्युच्युअल फंडस् :

याद्वारे जनतेकडून अल्प प्रमाणात विविध योजनेअंतर्गत निधी गोळा केला जातो. त्याचा वापर कंपन्याच्या भागभांडवलासाठी केला जातो. या मार्गाने म्युच्युअल फंडस् कंपन्याचे भाग खरेदी करु न शकणाऱ्या व्यक्तींना संयुक्तपणे निधी निर्माण करुन भागधारकांना मिळणारे लाभ मिळवून देतात.

७) इतर संस्था :

यामध्ये पोस्ट ऑफिस बचत बँक, नाबार्ड किंवा राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँक, राष्ट्रीय गृहनिर्माण बँक या संस्थांच्या मार्फत लोकांच्याकडील बचत गोळा करणे, शेती क्षेत्राला कर्जपुरवठा करणे, गृहनिर्माण कार्यासाठी वित्तीय मदत करणे इत्यादी कार्याद्वारे देशाच्या विकास कार्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली जाते.

वित्तीय प्रणालीमध्ये कार्य करणाऱ्या महामंडळांना पुढील महत्त्वाची कार्ये करावी लागतात.

१) बचती गोळा करणे.

२) भांडवली निर्मिती करणे.

३) देशाच्या आर्थिक विकासात सहभाग.

४) कर्ज देव-घेवीच्या व्यवहारास मध्यस्थाची भूमिका.

५) आवश्यकतेनुसार ठेवी परत करणे.

६) उद्योगाच्या मालमत्तेत सहभाग.

७) कर्जपुरवठ्यात सुरक्षितता राखणे.

१.४ All India Financial Market

१.४.१ IFCI - Industrial Finance Corporation of India

भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ :

प्रास्ताविक :

दुसऱ्या महायुध्दानंतर युरोपमधील बहुतेक देश उध्दवस्त झाले होते. अर्थव्यवस्थाची वित्तीय हानी झाली होती. यातून अशा देशाची पुनर्रचना करता यावी व आर्थिक विकासाला चालना मिळावी व

आंतरराष्ट्रीय पातळीवर शांतता प्रस्थापित व्हावी. विकास बँका या बँकिंग क्षेत्रातील नव्याने समाविष्ट झालेल्या संस्थाचा प्रकार असून त्यांची भूमिका अतिशय महत्त्वाची आहे. वित्तीय बाजाराच्या दृष्टिने महत्त्वाचे कार्य करणाऱ्या भारतातील काही महत्त्वाच्या वित्तीय संस्थाची कार्यप्रणाली व भूमिका पुढील प्रमाणे स्पष्ट केली आहे.

१ जुलै १९४८ रोजी भारतीय संसदेत मंजूर केलेल्या कायद्यानुसार भारतीय औद्योगिक वित्तीय महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. त्या कालखंडात देशातील उद्योगाच्या विकाससाठीचे प्रयत्न गरजेचे होते. बँकांचे आधुनिकीकरण करणे यासाठी आवश्यक असणारा अर्थपुरवठा शक्य नव्हता, त्यामुळे सरकारने पुढाकार घेऊन या महामंडळाची स्थापना केली.

भागभांडवल : सुरवातीस अधिकृत भागभांडवल १० कोटी रुपये होते. संपूर्ण भांडवल भारत सरकार, अनुसूचित बँका, भारतीय रिझर्व बँक, भारतीय जीवन विमा, महामंडळ आणि वित्त सहाय्य व्यवहार करणाऱ्या विविध संस्थांनी एकत्रित जमविले होते. वेळोवेळी यामध्ये वाढ करण्यात आलेली आहे. भागभांडवला व्यतिरिक्त भारत सरकारने भारतीय औद्योगिक वित्तीय महामंडळाला राज्य सरकार, स्थानिक सहकारी संस्था यांच्याकडून ठेवी स्विकारण्यास परवानगी दिलेली आहे. या ठेवी किमान ५ वर्षे मुदतीच्या असल्या पाहिजेत अशी अट केली आहे. अशा ठेवीवर जमा केलेली रक्कम १० कोटी रुपयापेक्षा जास्त असता कामा नये असे स्पष्ट केले.

व्यवस्थापन :

महामंडळाची व्यवस्थापकिय जबाबदारी संचालक मंडळाकडे असते. या मंडळात एक अध्यक्ष आणि १२ संचालक असतात. अध्यक्ष हा पूर्णपणे पगारी अधिकारी असतो. अध्यक्षांची नियुक्ती भारतीय उद्योग विकास बँकेच्या शिफारशीनुसार तीन वर्षांसाठी केंद्र सरकार मार्फतकेली जाते व१२ संचालक यापैकी – दोन संचालक : केंद्र सरकारकडून नियुक्त

चार संचालक : भारतीय उद्योग विकास बँकेकडून नियुक्त

दोन संचालक : अनुसूचित बँकाकडून निवड

दोन संचालक : सहकारी बँकाकडून निवड

दोन संचालक : जीवन विमा निगम, गुंतवणूक न्यास, इतर संस्थात्मक भागधारकांकडून निवड.

कार्याचा आढावा :

उद्योगाच्या विकास आणि वृध्दीसाठी औद्योगिक वित्तीय महामंडळाकडून पुढील कार्ये केली जातात.

१) उद्योगासाठी कर्ज मंजूर करणे.

२) विविध औद्योगिक संस्थांनी उभ्या केलेल्या कर्जांना मंजूरी देणे.

३) उद्योगांनी प्रचलित केलेल्या शेअर्स, रोखे, बंधपत्रे आणि ऋणपत्रांची हमी देणे.

४) विविध उद्योगांना केंद्र सरकार अथवा भारतीय उद्योग विकास बँकेने मंजूर केलेल्या कर्जासाठी केंद्र सरकारला अथवा भारतीय उद्योग विकास बँकेचा मध्यस्थ म्हणून कार्य करणे.

५) विविध उद्योगांनी अनुसूचित बँकाकडून अथवा राज्य सरकारी बँकाकडून घेतलेल्या कर्जाची हमी घेतली जाते.

६) भारतात उत्पादित केलेल्या भांडवली वस्तूच्या निर्यातीची हमी घेणे.

७) सरकारच्या पूर्वपरवानगीने भारतीय उद्योगांनी भारताबाहेरील बँकेकडून किंवा वित्त संस्थेकडून घेतलेल्या कर्जाची हमी घेणे.

भारतातील उद्योगांना या महामंडळाकडून विविध प्रकारे प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष मदत होऊ शकते. महामंडळाकडून सातत्याने सुधारणा केली जाते. अवजड उद्योगांना अधिक वित्तपुरवठा करणे, अर्जाची पध्दत सोपी करणे, ग्रामीण उद्योगांना प्राधान्य देणे ही कार्ये उल्लेखनीय आहेत. भविष्यातही चांगली प्रगती करण्याची अपेक्षा व्यक्त केली जाते.

१.४.२ IDBI - Industrial Development Bank of India

भारतीय औद्योगिक विकास बँक :

प्रास्ताविक :

१ जुलै १९६४ रोजी भारतीय औद्योगिक विकास बँकेची स्थापना झाली. या बँकेची पूर्ण मालकी रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाकडे आहे. परंतु १९७६ पासून या बँकेला पूर्ण स्वातंत्र्य दिले आहे. भारतातील सर्व औद्योगिक विकास बँकांची बँक म्हणून या बँकेची भूमिका महत्त्वाची आहे.

उद्दिष्टे :

१) स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर स्थापन झालेल्या विविध वित्तीय संस्थांच्या व्यवहारामध्ये समन्वय साधणे.

२) गरजेनुसार या संस्थांमध्ये सहभागी होणे.

३) देशामध्ये कार्यरत असणाऱ्या विविध वित्तीय संस्थांची अग्रणी संस्था म्हणून कार्य करणे.

४) विविध वित्तीय संस्थाच्या व्यवहाराचे नियोजन करुन योजना अग्रक्रमानुसार अंमलबजावणी करणे.

भांडवली रचना :

सुरवातीस अधिकृत भांडवल ५० कोटी रुपयांचे होते ते सर्व भारत सरकारने उभे केले होते. परंतु रिझर्व्ह बँकेला हे भांडवल १०० कोटी रुपयापर्यंत वाढविण्याची परवानगी देण्यात आली. ३१ मार्च २००१ ला भारतीय विकास बँकेने भरणा केलेले समहक्क भागभांडवल ६५२.८ कोटी रु. इतके होते. याची विभागणी ५८% भारत सरकार, १५.५% विविध संसथा, १५% जनतेकडून, ५% जीवन विमा महामंडळ, ४.७% विविध महामंडळे व उरलेले औद्योगिक विकास बँकेचे नोकरदार, संघ, ट्रस्ट आणि अनिवासी भारतीय इत्यादीचे होते.

कार्ये :

१) प्रत्यक्ष मदत :

या बँकेमार्फत उद्योग क्षेत्रांना प्रकल्प कर्जे देणे, उद्योगांच्या भाग विक्रीची हमी देणे व अशा संस्थांचे भाग आणि कर्जरोखे विकत घेणे. त्याचप्रमाणे उद्योगांना तांत्रिक सल्ला व मार्गदर्शन करणे व साधनसामग्री खरेदीसाठी कर्ज दिले जाते. ही बँक ३ कोटी रुपयेपेक्षा अधिक गुंतवणूक असणाऱ्या उद्योगांना प्रकल्प वित्त योजनेखाली प्रत्यक्ष कर्ज देते. तसेच नविन प्रकल्प विस्तार आणि आधुनिकीकरण याकरिता देशी आणि विदेशी चलनास मुदत कर्जे दिली जातात. त्याचप्रमाणे देशातील उद्योगांच्या विकासाला चालना देणेसाठी कर्जपुरवठा केला जातो.

२) अप्रत्यक्ष मदत :

देशातील लहान आणि मध्यम उद्योगांना पुढीलप्रमाणे मदत दिली जाते.

१. भारतातील उद्योगांना राज्य वित्त पुरवठा महामंडळ, लघु उद्योग विकास महामंडळ, व्यापारी बँका, सहकारी बँका आणि विभागीय ग्रामीण बँकामार्फत कर्जपुरवठा करण्याचे कार्य केले जाते.

२. स्वदेशी यंत्रसामग्रीची विक्री आणि त्यासाठीची असणारी विलंबित देणी देणेसाठी काढलेल्या हुंड्याची पुनर्वटवणूक करण्याचे कार्य केले जाते.

३. राज्य वित्तपुरवठा महामंडळ आणि लघु उद्योग विकास महामंडळामार्फत नवीन उद्योगांना भांडवल पुरवठा करण्याचे कार्य केले जाते.

३) विशेष मदत :

१९६४ भारतीय औद्योगिक विकास बँकिंग कायद्यानुसार बँकेने 'विकास मदत निधी' तयार केला आहे. यामार्फत ज्या उद्योगांना बँकेच्या नेहमीच्या व्यवहारातून मदत मिळविणे शक्य नसते, त्यांना मदत केली जाते व निधी केंद्र सरकारने केलेल्या मदतीच्या आधारे उभा केला आहे. कर्जे, मदत, देणग्या इत्यादी मार्गाने या निधीमध्ये वाढ केली जाते.

४) सर्वसाधारण कर्जे :

देशातील औद्योगिक क्षेत्रातील संस्थांना आर्थिक मदतीशिवाय, इतर स्वरुपाची मदत भारतीय औद्योगिक विकास बँकेमार्फत केली जाते. त्याकरिता बाजारपेठ, गुंतवणूक, या संदर्भात संशोधन केले जाते. तसेच उद्योगांना तांत्रिक मदतीशिवाय उद्योग विस्तारण्यासाठी सल्ला व मार्गदर्शन केले जाते.

भारतीय औद्योगिक विकास बँकेचे यश-अपयश :

यश :

१. भारतातील विविध उद्योगांना जलद गतीने आणि सुलभ वित्तीय मदत केली आहे.

२. विभागीय असमतोल कमी करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

३. अनेक उद्योगांना मोठ्या प्रमाणात भांडवल उपलब्ध करुन दिलेले आहे.

४. अनेक उद्योगांना आर्थिक आणि तंत्रज्ञानविषयक सल्ला व मार्गदर्शन करण्याचे महत्त्वाचे कार्य केले आहे.

५. निर्यातदारांना आर्थिक मदत करुन निर्यात विकासासाठी मदत केलेली आहे.

६. औद्योगिक वित्तसहाय्य क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या विविध वित्तीय संस्थांची शिखर संस्था म्हणून कार्य करत असल्याने या क्षेत्रातील अनावश्यक स्पर्धा कमी होण्यास मदत झाली आहे.

७. मागास विभागातील उद्योगांना वित्तसहाय्य करुन या प्रदेशाच्या विकासाला चालना दिली आहे.

८. पुर्नवित्त सहाय्य सुविधा उपलब्ध करुन दिल्याने भारतीय औद्योगिक विकास बँकेने पुनर्वित्त सहाय्य महामंडळ म्हणून केले त्या कार्यात सुधारणा केल्या आहेत.

अपयश :

१. औद्योगिक विकास बँकेने वित्तीय मदत केलेल्या विविध संस्था या अधिक विकसित झालेल्या आहेत अशी टीका केली जाते.

२. विकास बँकेने विकसित राज्यांनाच प्राधान्य दिले अशी टीका केली जाते.

३. विकास बँक एकाचवेळी अनेक जबाबदाऱ्या घेत आहे. त्यामुळे व्यवस्थापनावर त्याचा अयोग्य परिणाम होताना आढळतो.

याप्रमाणे काही टीका होत असल्या तरी देशातील विविध उद्योगांना वित्तपुरवठा करण्यामध्ये निश्चितच चांगले कार्य केले आहे.

१.४.३ NABARD - NATIONAL BANK FOR AGRICULTURAL AND RURAL DEVELOPMENT

राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँक

प्रस्तावना –

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर कृषी प्रधान अर्थव्यवस्थेचा विकास महत्त्वाचा ठरला या दृष्टिकोनातून ग्रामीण विकास महत्त्वाचा ग्रामीण उद्योगाच्या विकासाकडे पुरसे लक्ष देणाऱ्या स्वतंत्र बँकेची स्थापना करणे गरजेचे बनले. त्यानुसार १२ जुलै १९८२ मध्ये राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँकेची स्थापना केली.

भागभांडवल :– नाबार्डचे भागभांडवल ५०० कोटी रूपयाचे असून त्यातील १०० कोटी रूपयाचे भांडवल वसूल झाले असून त्यातील ५० टक्के रिझर्व्ह बँकेने आणि ५० टक्के केंद्र सरकारने घेतले आहे. दीर्घकालीन निधींच्या गरजा भागविण्यासाठी नाबार्ड, केंद्र सरकार पैसा उभा करू शकते.

व्यवस्थापन – रिझर्व्ह बँकेचे डेप्युटी गव्हर्नर हे अध्यक्ष असतात, रिझर्व्ह बँकेने नामनिर्देन केलेले तीन

सदस्य असतात. तसेच तीन सदस्य केंद्रसरकारने निर्दिष्ट केलेले असतात. व दोन सहकारी बँकेतील तज्ञ एक व्यापारी बँकेतील तंज्ञ, असे तीन बँकीग क्षेत्रातील तज्ञांची नेमणूक केली जाते. दोन सदस्य राज्य सरकारने नामनिर्दिष्ट केलेले असतात. व ग्रामीण विकास आणि ग्रामीण अर्थशास्त्र यातील दोन तज्ञ व्यक्ती असतात. एक कार्यकारी संचालक तसेच एक अथवा अधिक पूर्णवेळ संचालक यांच्या व्यवस्थापनातून कार्यप्रणाली चालू असते.

नाबार्डचे कार्य –

१) **कर्जपुरवठा –** नाबार्ड कडून अल्प, मध्यम आणि दीर्घ मुदतीचा कर्जपुरवठा रिझर्व्ह बँकेने परवानगी दिलेल्या राज्य सहकारी बँका ग्रामीण विकास बँका, जिल्हा बँका, भूविकास बँका व इतर संस्थाना केला जातो. दिवसे-दिवस कर्जपुरवठ्याच्या रक्कमे मध्ये वाढ होत आहे.

२) **पुनअर्थ पुरवठा –** अर्थव्यवस्थेतील शेती क्षेत्र, लघुद्योग ग्रामीण उद्योग, गृहउद्योग कलाकुसरीचे उद्योग इत्यादींना नाबार्ड पुनअर्थपुरवठा करते. त्यामुळे या उद्योगाच्या विकासास मदत होऊन आर्थिक विकासाला चालना मिळते.

३) **कृषी व ग्रामीण विकास संस्थाना मदत –** केंद्र सरकारने मान्यता दिलेल्या आणि शेती व ग्रामीण विकास कार्यास मोलाचे सहकार्य करणाऱ्या संस्थाना नाबार्ड दीर्घ मुदतीचा कर्जपुरवठा करते व अशा संस्थाच्या भागभांडवल उभारणीस सहकार्य करते

४) **कृषी व ग्रामीण विकास कार्यात समन्वय –** देशातील शेती लघुद्योग,ग्रामीण उद्योग व इतर उद्योगांच्या विकासाच्या दृष्टीने केंद्र व राज्य शासन, नियोजन मंडळ आणि इतर संस्था च्या कार्यात समन्वय साधण्याचे कार्य नाबार्ड करते.

५) **तपासणी अधिकार –** ग्रामीण विकास बँका, सहकारी बँका यांची तपासणी करणे व कार्या विषयी सूचना व मार्गदर्शन करण्याचा अधिकार नाबार्डला आहे.

६) **संशोधन व विकास कार्यास उत्तेजन –** ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी कृषी क्षेत्राच्या संशोधनाकरिता निधी स्थापन केला आहे. यातून विकास योजना साकारण्यास मदत होते.

७) **ग्रामीण सुविधा कार्यास मदत –** ग्रामीण भागात शेती विषयक सुविध निर्माण करण्यासाठी मदत केली जाते.१९९५-९६ या वर्षात २०७ को. रूपयाची मदत या कार्यासाठी केली आहे. तसेच शेतीविषयक यांत्रिकीकरण व लघुपाटबंधारे, योजनासाठी मदत केली जाते

८) **वृक्षसंवर्धन व फलोद्यान –** नाबार्ड कडून वृक्षसंवर्धन व फलोद्यान प्रकल्पासाठी मोठ्या प्रमाणात मदत केली जाते.

९) **क्रेडिट प्रोजेक्ट –** ग्रामीण भागातील दारिद्रय रेषेखालील गरीब स्त्री - पुरूषांना विकासासाठी मदत दिली जाते. या मदतीतून अनेक कुटुंबाना लाभ होत आहे.

१.४.४ भारतीय लघु उद्योग विकास बँक – Small industries Development bank of India

प्रस्तावना – भारत सरकारने एप्रिल १९९० रोजी भारतीय लघुद्योग विकास बँके ची स्थापना केली. बँकेचे प्राधिकृत भांडवल २५० को.रूपये इतके होते व हे भांडवल १००० कोटी रूपये पर्यंत वाढविण्याची तरतूद केली होती.

भूमिका - Role of SIDBI

प्रमुख वित्तीय संस्था म्हणून भारतीय लघुद्योग विकास बँकेची भूमिका पुढील प्रमाणे आहे.

१) **समन्वय –** देशातील लघुद्योगाचे प्रवर्तक,आर्थिक सहाय्य आणि इतर मदत करणाऱ्या अस्तित्वातील संस्थांच्या कार्याचा समन्वय साधण्याची महत्त्वाची भूमिका ही बँक बजावत असते.

२) **खास निधीचे व्यवस्थापन –** भारतीय लघु उद्योग विकास बँकेने लघुउद्योग विकास निधी आणि राष्ट्रीय समभाग निधी असे दोन खास निधी निर्माण केले आहेत यांचे प्रशासन केले जाते.

३) **संस्थांच्या जाळ्याचा वापर–** देशात सर्वत्र पसरलेल्या लघु उद्योगांना वित्तीय मदत ही बँक करते लघुउद्योगांच्या कर्जविषयत गरजा पूर्ण करणाऱ्या विविध बँकिंग व वित्तीय संस्थाचा वापर केला जातो यामध्ये सहकारी बँका, व्यापारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँक, राज्य वित्त सहाय्य महामंडळ, राज्य औ. विकास महामंडळ इत्यादी या संस्थाचे देशभरातील पसरलेले जाळे आहे. त्यांना ही बँक मदत करते.

बँकेची कार्य –

१) **पुनवित्तसहाय्य –** प्राथमिक कर्जाची मदत करणाऱ्या संस्थांनी लघुद्योगांना दिलेल्या कर्जाचे आणि अग्रिमीचे पुनवित्तसहाय्य करणे हे प्रमुख कार्य आहे. भारतीय लघुउद्योग विकास बँका या संस्थाना वित्तीय मार्गाने सहकार्य करते

२) **प्रत्यक्ष मदत –** लघुउद्योग क्षेत्रातील उद्योगांने उत्पादित केलेल्या मालाच्या निर्यातीसाठी प्राथमिक कर्ज देणाऱ्या संस्थांनी केलेल्या कर्ज पुरवठ्यासाठी प्रत्यक्ष दिलेल्या कर्जाचे पुनवित्त सहाय्य भारतीय लघुउद्योग विकास बँक करते.

३) **वटणावळ आणि पुनर्वणावळ** - लघुउद्योगाच्या कारखान्यात उत्पादित केलेल्या यंत्रसामग्रीच्या विक्रीची देयकाची वटणावळ आणि पुनर्वटणावळ ही बँक करते

४) **बीज भांडवल –** ठराविक कर्ज देणाऱ्या मध्यस्थाद्वारे भारतीय लघुउद्योग विकास बँक बीज योजना राबवत असते.

५) **लघु उद्योग विकास महामंडळाला मदत –** लघुउद्योगांना कच्चा माल मिळविणे आणि उत्पादीत मालाची विक्री करणे या दोन समस्या प्रामुख्याने भेडसावत असतात. या समस्या सोडविण्यासाठी लघु उद्योग विकास बँक राज्यस्तरीय लघुउद्योग विकास महामंडळानी वित्त सहाय्य करते.

६) **तांत्रिक दर्जा सुधारणे –** अलीकडील बदलत्या परिस्थितीत जागतिक स्पर्धेत टिकून राहणेसाठी तांत्रिक सुधारणा ही काळाची गरज बनली आहे. सध्या कार्यरत असलेल्या लघुउद्योगाच्या तंत्रज्ञानाच्या दर्जात सुधारणा करण्याकरिता व आधुनिकीकरणासाठी लघुउद्योग विकास बँक मदत करते.

७) **विक्री व्यवस्था –** लघुउद्योगातील उत्पादित वस्तूंच्या विक्रीला देशातर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर बाजारपेठ मिळवून देणेसाठी भारतीय लघुउद्योग विकास बँक मदत करत असते.

८)उद्योगांचे विकेंद्रीकरण – रोजगार वाढविण्याच्या दृष्टिने निमशहरी भागामध्ये असलेल्या उद्योगांना मदत करणे उत्तेजन देणेची मोहीम भारतीय लघुउद्योग विकास बँकेने हाती घेतली आहे. यातून प्रादेशिक समतोल राखणे व औद्योगिक विकास करणे हा उद्देश आहे.

प्रगतीचे मूल्यमापन – गुंतागुंतीची कार्यपद्धतीची समस्या सोडविण्यासाठी एक खिडकी योजना राबवण्यास सुरवात केली आहे. तांत्रिक दर्जा सुधारूण आधुनिकी-करण करण्यासाठी साधनसामग्री वित्तसहाय्य योजना सुरू केली आहे. तसेच भारतीय लघुउद्योग विकास बँकेने वाटप केलेले वित्तसहाय्य विशेष नोंद घेण्यासारखी आहेत. २००१ मध्ये मंजूर केलेल्या रक्कमेत वाढ होऊन प्रत्यक्ष वाटप केलेल्या कर्जात १८४० को. रूपयावरून ६२८० को. रू. इतकी वाढ झाली आहे.

याप्रमाणे उल्लेखनीय कामगिरी आहे परंतु इतर वित्तीय संस्थाप्रमाणे याही बँकेला विविध समस्यांना सामोरे जावे लागले. जागतिक स्पर्धेमुळे छोटे उद्योग अडचणीत येत आहेत, औद्योगिक मंदीमुळे बाजारपेठेतील मागणी कमी झाली आहे. परिणामी कर्जाची मागणी घटत असून बँकेत निधी पडून राहण्याची समस्या भेडसावते.

१.४.५ भारतीय युनिट ट्रस्ट UTI - Unit Trust of India

प्रास्ताविक :

भारतीय अर्थव्यवस्थेवर १९६२ च्या युध्दाचा परिणाम झाला होता. टंचाई असणाऱ्या घटकांचा अधिक वापर झाल्याने आर्थिक विकास व औद्योगिक विकास साधण्यासाठीचा ताण अधिक होता. अशा स्थितीत अर्थ आणि संरक्षण समन्वय मंत्री श्री. ध. ध. कृष्णस्माचारी तत्कालीन पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या एकत्रित प्रयत्नातून जनतेकडील बचतीचा ओघ निगम क्षेत्राकडे वळविण्यासाठी संस्थेची स्थापना करण्याची जबाबदारी रिझर्व्ह बँकेवर सोपविण्यात आली व १९६३ मध्ये कायद्यान्वये भारतीय युनिट ट्रस्ट ची स्थापना केली.

भांडवल :

सुरवातीचे भांडवल ५ कोटी इतके ठेवण्यात आले. यामध्ये ५० टक्के भांडवल रिझर्व्ह बँकेचे होते. आणि इतर भांडवली सहभाग जीवन विमा महामंडळ, भारतीय स्टेट बँक, सहयोगी कंपन्या, यांचा होता.

व्यवस्थापन :

युनिट ट्रस्ट चे व्यवस्थापन विश्वस्त मंडळावर सोपविले. प्रमुख पदी भारत सरकार नियुक्त केलेला अध्यक्ष असतो व इतर विश्वस्त जीवन विमा महामंडळ, भारतीय स्टेट बँक भारतीय औद्योगिक विकास बँक व ट्रस्टमध्ये

सहभागी असलेल्या इतर संस्थानी नामांकित केलेले असतात.

१) अधिकार व कार्ये :

युनिटस्ची खरेदी-विक्री करणे, युनिट योजना सुरू करणे, प्रतिकृती ताब्यात घेणे, त्यामध्ये गुंतवणूक करणे, विमा संरक्षण सलंग्न बचत योजना आखणे, ठेवी बाळगणे, कर्ज घेणे, भारत सरकारने हमी घेतलेल्या बंधपत्राचे प्रचलन करणे इ. कार्ये करण्याचे अधिकार दिलेले आहेत.

२) नवीन बदल :

१९८२ मध्ये नवीन अभिनव योजना चालू केली. यानुसार गुंतवणूकदारांचे हितसंबंध जोपासण्याचा प्रयत्न केला जातो. गुंतवणूकीला उत्तेजन देणेसाठी व भारता बाहेरील व्यक्तींना आणि संस्थांना भारतातील शेअरबाजारात गुंतवणूक करण्याच्या प्रयत्नातून १९८६ मध्ये भारत निधी योजना सुरू केली आहे.

अमेरिकेतील Mrrill lynch या नामवंत गुंतवणूक संस्थेच्या सहकार्याने परदेशात भारत निधी सुरू केला. त्याचप्रमाणे युनिट ट्रस्ट ने युनिट योजना लोकप्रिय करण्याच्या उद्देशाने निवडक शहरामध्ये व निवडक उद्योगसंस्था मध्ये या योजनेची माहिती देण्याचे कार्य केले आहे.

३) सध्यस्थिती :

भारतीय युनिट ट्रस्टचे सेवा व वितरणाचे जाळे ५४ शाखा मार्फत देशभर पसरवलेले आहे. तसेच भारतीय युनिट ट्रस्टचे २९५ जिल्हा प्रतिनिधी असून मध्यस्थांची संख्या ७५,००० च्या जवळपास आहे. ट्रस्ट चे गुंतवणूकदार असणाऱ्यांना ट्रस्ट मार्फत सर्व प्रकारच्या सेवा पुरविल्या जातात. या सेवांचा खर्च गुंतवणूक निधीच्या १.१०% इतका कमी असतो.

४) गुंतवणूक :

ट्रस्ट च्या गुंतवणूक खात्यामध्ये घरगुती गुंतवणूकदारांचे प्रमाण ९९% आहे. संबंधितांना सेवा पुरविण्यासाठी ७५,००० प्रचार मध्यस्थांचे प्रशिक्षित विक्री दल उभे केले आहे. मध्यस्थांच्या व्यवहारावर २७५ मुख्य प्रतिनिधी लक्ष ठेवीत असतात. हे प्रतिनिधी आपापल्या विभागात गुंतवणूकदारांना मार्गदर्शन मध्यस्थांना संघटित करून त्यांना प्रशिक्षण आणि उत्तेजन देतात. याशिवाय युनिट धारकाकडून अर्ज स्वीकारण्यासाठी व प्रमाणपत्रकांचे वाटप करणेसाठी ट्रस्टची ५२ कार्यालये कार्यरत आहेत.

५) सहभागी संस्था :

ट्रस्टने बँकिंग, व्यापार, गुंतवणूक, सेवा सल्ला आणि प्रशिक्षण अशा विविध क्षेत्रात सहभागी कंपन्या सुरू केल्या आहेत. या कंपन्यामध्ये पुढील कंपन्यांचा समावेश आहे.

१. भारतीय युनिट ट्रस्ट भांडवलदार संस्था (१९८९)

२. भारतीय युनिट ट्रस्ट गुंतवणूक सल्ला सेवा मर्यादित (१९८८)

३. भारतीय युनिट ट्रस्ट गुतवणूकदार सेवा मर्यादित (१९९३)

४. भारतीय युनिट ट्रस्ट बँक मर्यादित (१९९४)

५. भारतीय युनिट ट्रस्ट प्रतिभूती विनिमय मयादित (१९९४)

६) आंतरराष्ट्रीय संबंध :

भारतीय युनिट ट्रस्ट ने प्रथम भारतीय प्रतिभूती मध्ये परकीय गुंतवणूकीस सुरवात केली. १९८८ मध्ये भारतीय वृध्दी निधी उभारला व हा न्यूयॉर्क शेअर बाजारात नोंदविला. १९९४ मध्ये कोलंबस भारतीय निधी उभारला. याव्यतिरिक्त भारतीय ॲक्सेस निधी, भारतीय इंडेक्स निधी, यांचा १९९८ मध्ये उभारणी केली. त्याचप्रमाणे अनिवासी भारतीय गुंतवणूकदारांच्या विविध गरजा पूर्ण करणेसाठी ट्रस्टचे प्रतिनिधी कार्यालय दुबई येथे आहे. याच्या कार्य क्षेत्रामध्ये संयुक्त अरब, ओमान, कुवेत, सौदी अरेबिया कतार व सहारीन या आखाती देशांचा समावेश आहे. अलीकडे श्रीलंका व इजिप्त या विकसनशील देशात विकासासाठी मदत केलेली आहे.

१.४.६ एक्झिम बँक – आयात–निर्यात बँक– Exim Bank - Export - Import Bank

प्रस्तावना :

अर्थव्यवस्थेची निर्यात वृध्दी करणे व देशाच्या वाढत्या आयातीसाठीच्या वित्त पुरवठ्याची गरज भागविणे. यांची तीव्रता अधिक स्पष्ट होऊ लागली याची जबाबदारी एखाद्या संस्थेवर असावी या उद्देशाने जानेवारी १९८२ मध्ये निर्यात–आयात बँकेची स्थापना केली. या बँकेने भारतीय औद्योगिक विकास बँकेच्या आंतरराष्ट्रीय वित्तसाहाय्य विभागाचे व्यवस्थापन बघण्यास सुरवात केली. भारतीय निर्यात–आयात बँक कायदा, १९८१ नुसार ही बँक भारतात किंवा भारताबाहेर स्वत: किंवा भारतातील किंवा भारताबाहेरील बँकांच्या मदतीने कर्ज मंजूर करू शकते.

भांडवल :

अधिकृत भांडवल २०० कोटी रूपये व १०० कोटी जमा भांडवलावर भारत सरकारची संपूर्ण मालकी असलेली ही बँक केंद्र सरकारकडून व रिझर्व्ह बँकेकडून निधी घेऊ शकते. ऋणपत्रांचे प्रचलन करून निधी उभा करता येतो. तसेच परदेशातून कर्जाची उभारणी करता येते.

एक्झिमची उद्दिष्टे :

१. निर्यात–आयात क्षेत्रात गुंतलेल्या संस्थांना व आर्थिक, तांत्रिक व प्रशासकीय सहकार्य करणे.

२. निर्यातीमध्ये गुंतलेल्या विविध संस्थाचे नियोजन, प्रवर्तन व विकास करून त्यांना वित्तीय मदत करणे.

३. परदेश व्यापार विकासासंबंधी आर्थिक संशोधन, पाहणी आणि तंत्रज्ञान व वित्त विषयक अभ्यास आयोजित करणे व वित्तीय मदत करणे.

४. आंतरराष्ट्रीय व्यापार क्षेत्रासंबंधी कर्जपुरवठा आणि बाजार विषयक माहिती एकत्रित करणे.

कार्ये :

एक्झिमची कार्ये थोडक्यात पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

१) वित्तीय मदत –

वस्तु व सेवांच्या आयात-निर्यातीस बँकेकडून वित्तीय मदत केली जाते. अशा प्रकारची मदत भारतातील आयात-निर्यातदारांनाच केली जाते असे नाही तर जे इतर कमी विकसित देश आहेत त्यांनाही ही मदत केली जाते.

२) संयुक्त प्रकल्प –

भारतीय कंपन्यांनी संयुक्त प्रकल्प परदेशात सुरू केले आहेत. प्रामुख्याने नेपाळ, बांगला देश, दक्षिण-पूर्व अशियाई देश, पश्चिम आशियाई आखाती देश व अफ्रिका या ठिकाणी सुरू केले आहेत. या प्रकल्पांना एक्झिम भारतीय चलनामध्ये किंवा त्यांच्या चलनामध्ये वित्तीय मदत करते.

३) प्रकल्प सेवा –

एक्झिम बँक प्रकल्प सेवाही पुरविते. या व्यवहारामध्ये आयात-निर्यात कंपन्याचे भाग, ऋणपत्रे व रोख्याची हमी यांचा समावेश असतो. या कंपन्यांच्या गुंतवणूकीमध्ये जोखमीचे प्रमाण अधिक असल्याने बाजारात विक्रीस काढलेल्या आर्थिक घटकांना सहकार्याची गरज असते. ती गरज पूर्ण करण्याचे काम ही बँक करते.

४) प्रशासकीय व तांत्रिक मदत –

फक्त आयात-निर्यात करण्यासाठी उत्पादन करणाऱ्या उद्योगांना काही अडचणी येत असतात. त्या सोडविण्यासाठी एक्झिम बँक प्रयत्न करते. उदा. आंतरराष्ट्रीय बाजारात व्यापार करताना स्पर्धा शक्तीची कमतरता आढळते. अशावेळी आर्थिक मदती बरोबर तांत्रिक आणि प्रशासकीय सहकार्य केले जाते.

एक्झिम बँकेचे प्रमुख आर्थिक व्यवहार पुढीलप्रमाणे सांगता येतात.

अ) भारतीय कंपन्यांना वित्तीय मदत –

भारतातील वस्तू आयात केलेले देश भारताचे भविष्यकाळात देणे लागतात. यामुळे भारताच्या निर्यातीत वाढ होण्यास मदत होते. परंतु असे उत्पादन संस्थाजवळील भांडवलातून अशी सुविधा उपलब्ध करू शकत नाहीत. अशावेळी एक्झिम बँक वित्तीय मदत करत असते.

भारतीय कंपन्या इतर देशात गुंतवणूक प्रकल्प उभारणीमध्ये भाग घेतात. असा सहभाग हा काही समभाग विकत घेऊन केला जातो. तसेच यंत्रसामग्रीची उभारणी करूनही अशा प्रकल्पाला मदत केली जाते. अशाप्रकारे एक्झिम बँक भारतीय कंपन्यांना विदेशात गुंतवणूक करण्यास मदत करून बहुमोल सहकार्य करतात.

ब) विदेशी शासन, कंपन्या आणि वित्तीय संस्थांना मदत –

भारतीय भांडवली वस्तू आयात करणाऱ्या विदेशी कंपन्या, सरकार, यांना भांडवली गरज असते. अशावेळी एक्झिम बँक आर्थिक मदत करते.

१.४.७ राष्ट्रीय गृहबांधणी बँक : National Housing Bank

राष्ट्रीय गृहबांधणी बँकेची स्थापना १९८७ च्या बँकिंग कायद्यानुसार ९ जुलै १९८८ मध्ये झाली. ही बँक राष्ट्रीय पातळीवरील गृहबांधणी विकासाच्या दृष्टिने प्रयत्न करणारी शिखर संस्था म्हणून ओळखली जाते. या बँकेची मुख्य शाखा दिल्ली येथे आहे. आणि भारतातील प्रमुख शहरामध्ये उपशाखा आहेत. यामार्फत पूर्ण भारतभर वित्तीय व्यवस्थेचे कार्य ही बँक करत आहे. या बँकेचे प्रमुख नऊ विभाग आहेत. यामध्ये नियमन आणि निरीक्षण, वित्त पुर्नरचना प्रक्रिया, प्रत्यक्ष वित्त प्रक्रिया, माहिती तंत्रज्ञान, गतीक्षमता आणि व्यवस्थापन विकास, जोखीम व्यवस्थापन, मध्यवर्ती बोर्ड ऑफ सचिवालय, इत्यादींचा समावेश आहे. या बँकेचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे स्थानिक आणि प्रादेशिक पातळीवर गृहकर्ज देणाऱ्या संस्था प्रवर्तित करणे हे आहे. ही बँक गृह कर्ज देणाऱ्या सर्व संस्थांना पुनरगृहकर्ज देते. त्याचप्रमाणे राज्य भू-विकास बँकांना गृह कर्ज देणेसाठी अर्थसहाय्य करते.

१९८८ मध्ये रिझर्व्ह बँकेने मार्गदर्शन तत्वात बदल केले असून यामध्ये पुढील तरतूदींचा समावेश आहे.

१. घरासाठी दिल्या जाणाऱ्या कर्जाची प्रतिव्यक्ति मर्यादा काढून टाकली आहे.

२. मार्जिन मनी २० ते ३५ टक्के आणि कर्ज परतफेडीची मुदत १५ वर्षे इतकी निश्चित केली आहे.

३. अनेक बँकांना आणि वित्तीय संस्थांना गृहकर्ज सहाय्यक संस्था स्थापन करण्याची परवानगी दिली आहे. यानुसार १९९१ गृह वित्तसहाय्य मर्यादित १९९८ कॅनरा बँकेची फॅनफिन गृह मर्यादित, पंजाब नॅशनल बँकेची - PNB गृह वित्तसहाय्य मर्यादित, स्टेट बँकेची SBI गृह वित्तसहाय्य मर्यादित अशा सहाय्य संस्थांची निर्मिती झाली आहे.

गृहकर्जासाठीचे मार्ग/स्त्रोत :

१. ठेवी - NHB च्या मार्गदर्शक तत्वानुसार HFC ठेवी स्विकारतात.

२. देशातील मुदत कर्ज - १० वर्षे मुदतीच्या मुदत कर्जाच्या कर्ज पुरवठ्यामध्ये HFC चे योगदान मोठे आहे. हा सहभाग ५५ ते ८५ टक्के आहे.

३. भांडवलबाजार - खाजगी क्षेत्राने प्रवर्तित केलेल्या नव्या बाजारातून भागाची उभारणी केली जाते. या निधीचा हिस्सा ७ ते ८ टक्के इतका असतो.

४. पुर्नअर्थसहाय्य - गृहबांधणीसाठी या मार्फत मोठा निधी उपलब्ध होतो.

५. बहिर्गत मार्ग - यामध्ये HDFC ची भूमिका अधिक आहे. या विविध स्त्रोतांच्या आधारे राष्ट्रीय गृहबांधणी बँके मार्फत पुढील कार्ये केली जातात.

१. आवश्यकतेनुसार विविध साधन सामग्रीचे एकत्रिकरण केले जाते व पतपुरवठा विस्तारित करून वित्तीय संस्थांच्या विकासास उत्तेजन दिले जाते.

२. अनुसूचित बँकांना आणि गृहबांधणी वित्तीय संस्थांना पुर्नवित्त सवलतीचा पुरवठा केला जातो.

३. गृहबांधणी वित्तीय संस्थांना आर्थिक नुकसान भरपाईची हमी आणि खात्री देण्याचे कार्य या बँकेमार्फत केले जाते.

४. गृहबांधणी वित्तीय संस्थांना त्यांच्या विकासासाठी आणि प्रगतीसाठी सल्ला व मार्गदर्शन करण्याचे कार्य केले जाते.

५. गृहबांधणी व्यवस्थेशी संबंधित असणाऱ्या सर्व वित्तीय एजन्सीचे समन्वयक म्हणून कार्य केले जाते.

६. समाजातील आर्थिक दृष्ट्या कमकुवत असणाऱ्या घटकांच्यासाठी विशेष योजनेमार्फत मदत दिली जाते. व यातून त्याची निवाऱ्याची समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न केला जातो.

राष्ट्रीय गृहबांधणी बँकेची प्रगती :

NHB ने पुर्नवित्तसहाय्य योजनेखाली केलेल्या वाटपाची आकडेवारी विचारात घेता, १९८९-९० मध्ये एकूण कर्जवाटप १३२ कोटी रूपयांचे होते. त्यामध्ये वाढ होऊन १९९८-९९ मध्ये ते ७४७ को. रू. इतके झाले तर या कालावधीत एकूण येणे १३२ को. रूपयावरून ३.१७० कोटी रूपयावर गेले. या बँकेच्या पुर्नवित्तसहाय्य सुविधेचा कायदा प्रामुख्याने HFC ना अधिक झाल्याचे दिसून येते. यावरून असे स्पष्ट होते की गृहकर्जासाठी अधिक संधी आहे. गुंतवणूकीच्या उपयामुळे गुंतवणूकदारांच्या संख्येत वाढ होऊन, निवाऱ्याच्या मुलभूत गरजेसाठी आवश्यक असणारा अर्थपुरवठा वाढत आहे.

१.५ भारतीय वित्तीय प्रणाली : चिकित्सक अभ्यास-रिझर्व्ह बँकेचा अहवाल :

Practical Application : Case study on all India Financial Institutions

वित्तीय प्रणालीमध्ये रिझर्व्ह बँकेची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे. भारताची मध्यवर्ती बँक या नात्याने, बँकांची-बँक व शिखर बँक या भूमिकेतून रिझर्व्ह बँकेचे कार्य महत्वाचे आहे. या बँकेने वित्तीय साक्षरतेच्या दृष्टिकोनातून सध्यस्थितीतील वित्तीय पध्दतीमधील कार्य विचारात घेता. २०१६-१७ च्या अहवालाची केस स्टडी म्हणून अहवालाचे विश्लेषण पाहणे महत्वाचे आहे.

२०१६-१७ या वर्षभरामध्ये रिझर्व्ह बँकेने वित्तीय साक्षरतेच्या दृष्टिकोनातून पतविस्तार करण्यासाठी क्रेडीट डिलिव्हरवरती अधिक भर दिला आहे. व प्राधान्य क्षेत्रामध्ये पतपुरवठ्याच्या सुविधा वाढविण्यासाठी प्रयत्न केला आहे. यासाठी शिबीरे आणि डिझीटल माध्यमांच्यावर भर दिला आहे. यातून आर्थिक साक्षरता वाढीचा प्रयत्न होत आहे. रिझर्व्ह बँकेच्या आर्थिक समावेश क्षेत्रामध्ये समाजातील कमकुवत, संवेदनशील घटकांना बँकिंगचे खर्च परवडणे याकडे लक्ष केंद्रित केले. सर्वसामावेशतेचे उद्दिष्ट साध्य करत असताना आर्थिक निरक्षरता हा एक मोठा अडथळा आहे. हा अडथळा दूर करण्याचा प्रयत्न केला जातो. रोजगार निर्मितीसाठी जीडीपी वाढीमध्ये सूक्ष्म व मध्यम उद्योगांची भूमिका पाहिल्यास व्यापारासह या क्षेत्रांना पतपुरवठ्याचा प्रवाह वाढविण्यासाठी पुढाकार घेतला. बँकिंग कायदे, कर्जदाराच्या समस्या, अतिरिक्त भांडवल मर्यादा, यातून क्रेडीटची व्याप्ती वाढविण्यासाठी आराखडा तयार करण्याचे मिशन आहे.

कर्जपुरवठा करत असताना अग्रक्रम क्षेत्राना प्राधान्य दिले व समाजातील दुर्बल घटकांना वेळेवर पतपुरवठ्याची खात्री देणे व हमी देणे हा महत्त्वाचा उद्देश आहे. या घटकामध्ये शेतकरी, शेतीविषयक उपक्रम लहान व मध्यम उद्योजक, तंत्रज्ञाना अंतर्गत सामाजिक व पायाभूत सुविधा, व्यापारी बँकांचे विविध गट यांना प्राधान्य दिले. त्यानुसार प्रत्येक वर्षी सरकार शेतीसाठी उद्दिष्ट निश्चित करत आहे. रिझर्व्ह बँकेच्या प्रयत्ना अंतर्गत २०१६-१७ मध्ये व्यापारी बँक एकूण वित्तपुरवठ्याच्या २८% चे उद्दिष्ट साध्य केले आहे. त्यामुळे मागील आर्थिक वार्षिच्या तूलनेने हा कर्जपुरवठा अधिक आहे.

२०१६ मध्ये प्राधान्य क्षेत्रातील कर्ज प्रमाणपत्र (पीएसएलसी) योजना विविध क्षेत्रातील विविध घटकांना कर्ज घेणेस उत्तेजन देणारी एक यंत्रणा असून यानुसार प्रमुख क्षेत्रांना पीएसएलसी कर्ज देते. त्यामुळे विविध बँकांची कर्ज देण्याची तुलनात्मक क्षमता वाढत आहे. २०१६-२०१७ या काळात शहरी सहकारी बँका आणि लघु वित्त बँकासह सर्व पात्र संस्थाकडून सक्रिय सहभाग घेणेत आला आहे. जनरल कँटेगरीरीच्या बाबतीत पी एस एल सी श्रेणीतील सर्व व्यवहारामध्ये व्यापार मुल्यांकनाचा विचार करता शिखर ठरला आहे. म्हणजे २२९.९ अब्ज इतका उच्च ठरला.

रिझर्व्ह बँकेने ग्रामीण उपजिविका मिशन अंतर्गत नऊ प्रादेशिक कार्यालयाच्या माध्यमातून कार्यशाळेचे आयोजन करून ग्रामीण विकासावर भर दिला या आधारे प्रशिक्षित कर्मचारी असणाऱ्या शाखांची संख्या अधिक करून अप्रशिक्षित कर्मचारी असणाऱ्या शाखाची संख्या कमी केली. लघु व सूक्ष्म उद्योग-व्यवसायांना कर्जाच्या नुतनीकरणासाठी काही तरतूदी केल्या यामध्ये १) कर्जदारांना अर्ज करण्यास सोपे जावे याकरिता अर्जाचे स्वरूप सोपे केले. २) कर्जदारांना साक्षर करणेसाठी ऑटोमेशन प्रोसेसिंगचा परिचय करून दिला ३) आर्थिक समावेशकतेला प्राधान्य देण्याच्या उद्देशाने प्रशिक्षण काळात महत्त्वाच्या विषयावर भर दिला. यामध्ये बँक शाखेच्या आवारात महत्त्वाच्या विषयावर पोस्टर प्रदर्शित करणे. व ग्रामीण भागास वित्तीय प्रणालीबाबत साक्षरता केंद्रांता आर्थिक मदत व कर्जपुरवठा केला जात आहे.

१.६ सारांश :

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेनंतर वित्तीय प्रणालीचे कार्य महत्त्वाचे बनले आहे. यामध्ये वित्तीय प्रणाली आणि आर्थिक विकास यांचा अभ्यास करत असताना, वित्तीय बाजारातील मध्यस्थ, आणि IFCI, IDBI, NABARD, SIDBI, UTI, EXIM BANK, NHB या वित्तीय संस्थांची कार्यप्रणाली, अत्यंत महत्त्वाची आहे. आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील आर्थिक व्यवहार वाढत असताना, या संस्थांमधील बदल ही अपेक्षित आहेत. त्याचप्रमाणे याच्यातील सहकार्य गरजेचे आहे. याकरिता देशाची शिखर बँक या नात्याने रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाची भूमिका ही अत्यंत महत्त्वाची ठरते.

१.७ पारिभाषिक शब्द :

वित्तीय प्रणाली : आर्थिक उलाढाल करणारी व्यवस्था

पुनर्अर्थ पुरवठा : पुन्हा आर्थिक मदत करणे

एक्झिम बँक : आयात-निर्यात व्यवहार करणारी बँक

NHB - राष्ट्रीय गृहबांधणी बँक

आर्थिक समावशेकता - पैशाला प्राधान्य देणारे प्रशिक्षण

१.८ सरावासाठी स्वाध्याय :

पुढील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

१ वित्तीय प्रणालीची कार्ये व भूमिका सविस्तर स्पष्ट करा.

२ राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँकेची कार्ये स्पष्ट करा.

३ भारतीय औद्योगिक विकास बँकेची कार्ये विशद करा.

४ लघु उद्योग विकास बँकेची भारतीय विकासातील भूमिका स्पष्ट करा.

५ वित्तीय प्रणाली आणि आर्थिक विकास स्पष्ट करा.

१.९ संदर्भ ग्रंथ

1) Indian Financial System, Khan M. Y. (2009) Tata MC Grow Hills, New Delhi.

2) Indian Economy, Datt Sundram (2016) published by Prahyogitin Darpan, New Delhi.

3) Financial Institutions and Markets, L.M. Bhole & Jitendra Mahakud, published by Tata Mc.Graw Hill Education Private Ltd., New Delhi.

4) Financial Institutions and Markets, Shashi Gupta, Neeta Gupta, Nishad Agarwal (2014) Kalyani Publishers, New Delhi.

5) The Financial System in India, Subhash Chandra Das (2015) published by PHI Learning Pvt. Ltd., Delhi.

6) चलननीती डॉ. जे. एफ. पाटील, प्रकाशन समाजवादी प्रबोधिनी, इचलकरंजी (२०१६)

7) भारतातील वित्तीय बाजार आणि संस्था, डॉ. मुकुंद महाजन, निराली प्रकाशन, पुणे.

●●●

घटक क्र. २
वित्तीय बाजारपेठा
(Financial Markets)

२.१ उद्दिष्ट्ये

२.२ प्रस्तावना व विषय प्रवेश

२.३ वित्तीय बाजारपेठांचा अर्थ व स्वरूप

२.४ नाणे बाजार

- २.४.१ नाणेबाजाराच्या व्याख्या
- २.४.२ नाणेबाजाराचे स्वरूप व रचना
- २.४.३ नाणेबाजारातील उपबाजार, वित्तीय साधने व महत्त्व
- २.४.४ भारतीय रिझर्व्ह बँकेची नाणेबाजारातील भूमिका व सुधारणा
- २.४.५ **DFHI** ची नाणेबाजारातील भूमिका

२.५ भांडवल बाजार

- २.५.१ भांडवल बाजाराच्या व्याख्या
- २.५.२ भांडवल बाजारातील उपबाजार व स्वरूप (रचना)
- २.५.३ भांडवल बाजारातील वित्तीय साधने
- २.५.४ भांडवल बाजाराचे महत्त्व
- २.५.५ भांडवल बाजारातील सेबीची भूमिका
- २.५.६ भांडवल बाजारातील सुधारणा

२.६ रोखे बाजार

- २.६.१ बाँबे स्टॉक एक्स्चेंज **(BSE)**
- २.६.२ राष्ट्रीय रोखे बाजार **(NSE)**
- २.६.३ मल्टी कमोडिटी एक्स्चेंज **(MCX)**

२.७ सारांश

२.८ पारिभाषिक शब्द

२.९ सरावासाठी स्वाध्याय

२.१० अधिक वाचनासाठी पुस्तके

२.१ उद्दिष्टये

प्रस्तुत घटकाचा अभ्यास केल्यामुळे आपणास पुढील बाबी समजतील.

१) वित्तीय बाजार म्हणजे काय ते समजेल.

२) नाणेबाजाराचा अर्थ, स्वरूप, महत्त्व स्पष्ट करता येईल.

३) भांडवल बाजाराचा अर्थ, स्वरूप, महत्त्व स्पष्ट करता येईल.

४) नाणेबाजार व भांडवल बाजारातील वित्तीय साधनांची माहिती मिळेल.

५) DFHI, RBI, SEBI चे महत्त्व स्पष्ट करता येईल.

६) वित्तीय बाजारातील BSE, NSE व MCX महत्त्व व स्वरूप स्पष्ट करता येईल.

२.२ प्रस्तावना व विषय प्रवेश

प्रत्येक देशाच्या अर्थ व्यवस्थेत वित्तीय बाजार हा एक महत्त्वाचा बाजार असतो. या बाजाराच्या आधारे देशातील उद्योग , व्यवसाय व शेतीची प्रगती अवलंबून असते. म्हणून प्रस्तुत प्रकरणामध्ये आपण वित्तीय बाजाराचा अर्थ, नाणेबाजार व भांडवल बाजाराचे अर्थ स्वरूप, व्याप्ती, त्यामधील विविध प्रकारचे वित्तीय दस्तऐवज, या बाजारामध्ये कार्यरत असणारे विविध प्रकारच्या बँका, वित्तीय संस्था, बिगर बँकींग कंपन्या यांचा अभ्यास करावयाचा असून. प्रस्तुत अभ्यासातून आपणास वित्तीय बाजारातील बाजार व उपबाजाराची सखोल माहिती प्राप्त होणार आहे. सामान्य माहितीबरोबरच या देशातील महत्त्वाचे रोखे बाजार म्हणजे बाँबे स्टॉक एक्स्चेंज व राष्ट्रीय रोखे बाजार म्हणजे व मल्टी कमोडिटी एक्स्चेंज यांचीही माहिती प्राप्त होणार आहे.

२.३ वित्तीय बाजारपेठांचा अर्थ व स्वरूप

वित्तीय बाजार (Financial Market) म्हणजे देशातील अल्पमुदती, मध्यममुदती, दिर्घमुदती निधीची देवाण, घेवाण घडवून आणण्याची वित्तीय व्यवस्था होय. या व्यवस्थेद्वारे विविध प्रकारच्या बँका, वित्तीय संस्था, व इतर संस्था धनकोकडून ऋणकोकडे निधी प्रवाहीत करण्यासाठी मदत करत असतात. वित्तीय बाजाराद्वारे बचतदार किंवा धनकोंना आपल्याकडे निधी विविध प्रकारच्या वित्तीय साधनांमध्ये गुंतवणूक करता येतो तसेच देशातील गरजू घटकांना आपल्या आवश्यकतेप्रमाणे निधी संकलित देखील करता येतो.

वित्तीय बाजाराचे स्वरूप

नाणेबाजार	भांडवल बाजार	विदेशी विनिमय बाजार
(Money Market)	(Capital Market)	(Forex Market)

अ) नाणेबाजार : नाणेबाजार म्हणजे १ वर्ष किंवा त्यापेक्षा कमी मुदतीच्या निधीची देवाण-घेवाण करण्याठी कार्यरत असणारी यंत्रणा की ज्याद्वारे गुंतवणूक व रोखतेची गरज पूर्ण होते.

ब) भांडवल बाजार : ज्या बाजार व्यवस्थेद्वारे मध्यम व दिर्घमुदती निधीची देवाण-घेवाण घडवून आणली जाते त्यास भांडवल बाजार असे म्हणतात.

क) विदेशी विनिमय बाजार : परकीय चलनाची अदलाबदल तसेच परकीय चलनातील निधीची देवाण-घेवाण करण्यासाठीची वित्तीय व्यवस्था म्हणजे विदेशी विनिमय बाजार होय.

२.४ नाणेबाजार : (Money Market)

नाणेबाजार हा वित्तीय बाजारपेठेतील महत्त्वाचा बाजार असून देशातील उद्योजक, व्यावसायिक तसेच व्यापारी, बँका, वित्तीय संस्था यांच्याबरोबरच शासनाच्या अल्पमुदती कर्जाची अथवा निधीची गरज पूर्ण करण्यासाठी हा बाजार महत्त्वाची भूमिका पार पाडत असतो. प्रस्तुत घटकामध्ये आपण नाणेबाजाराचा अर्थ, रचना, उपबाजार व या बाजारात वापरले जाणारी वित्तीय साधने यांचा अभ्यास करणार आहोत.

२.४.१ नाणेबाजाराच्या व्याख्या :

प्रा. जी. काऊथर : यांच्या मते नाणेबाजार ही संज्ञा अल्पकालीन वित्तपुरवठा कार्यात समाविष्ट असणाऱ्या संस्था व पेढ्यांचा समुदायास वापरली जाते.

भारतीय रिझर्व्ह बँक : पैशाला पर्यायी असणाऱ्या अल्पमुदती मालमत्तेची देवाण-घेवाण करणारी बाजार व्यवस्था म्हणजे नाणेबाजार होय.

श्री नाउलेट व शिपमन : यांच्या मतानुसार नाणेबाजार ही अल्पमुदती निधी कार्जाऊ देण्या-घेण्याची यंत्रणा असून त्यामध्ये विविध प्रकारचे अल्पमुदती वित्तीय व्यवहार केले जातात.

२.४.२ नाणेबाजाराचे स्वरूप किंवा रचना : (Nature & Structure)

नाणेबाजाराचे स्वरूप किंवा रचना विचारात घेताना त्यामध्ये नाणेबाजाराचे वर्गीकरण विचारात घेणे आवश्यक राहते. सामान्यतः विकसीत देशातील नाणेबाजार आणि उच्चविकसीत किंवा विकसनशील देशातील नाणेबाजार यामध्ये महत्त्वाचा फरक दिसून येतो. तथापि भारतीय नाणेबाजारात कार्यरत असणाऱ्या विविध घटकाचा विचार करता भारतीय नाणेबाजाराचे वर्गीकरण दोन प्रकारात केले जाते ते प्रकार पुढील प्रमाणे आहेत.

भारतीय नाणेबाजार

भारतीय रिझर्व्ह बँक

संघटित नाणेबाजार	**असंघटीत नाणेबाजार**
व्यापारी बँका	सावकार
सहकारी बँका	सराफी पेढ्या
प्रादेशिक ग्रामीण बँका	व्यापारी
विकास बँका	चिटफंडस्
विमा कंपन्या	भिशी इत्यादी
म्युच्युअल फंड	

अ) संघटित नाणेबाजार : (Organised Money Market)

नाणेबाजारातील ज्या घटकांमध्ये सुसुत्रता असते व त्यांच्यावर RBI चे पूर्ण नियंत्रण असते. अशा सर्व घटकांना एकत्रपणे संघटीत नाणेबाजार असे म्हणतात. संघटीत नाणेबाजारात सर्व संस्थांचे कर्जव्यवहार नियमित व कायदेशीरपणे चालतात. तेथे फसवणूक व आर्थिक शोषण इत्यादींवर निर्बंध असतात. यामध्ये पुढील घटक समाविष्ट असतात.

१) व्यापारी बँका : यामध्ये राष्ट्रीयकृत बँका, खाजगी व्यापारी बँका, विदेशी व्यापारी बँका यांचा समावेश होतो.

२) सहकारी बँका : सहकार क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या जिल्हा, मध्यवर्ती बँका, नागरी सहकारी बँका, पगारदार नोकरांच्या बँकाही नाणेबाजारात गुंतवणूक करत असतात.

३) प्रादेशिक ग्रामीण बँका : प्रादेशिक ग्रामीण बँका नाणेबाजारात गुंतवणूकदार व ऋणको म्हणूनही महत्त्वाच्या भूमिका पार पाडत असतात.

४) विकास बँका : देशातील विविध प्रकारच्या विकास बँका दिर्घमुदतीचा वित्तपुरवठा करत असल्या तरी त्यांच्या अल्प मुदती निधीच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी नाणेबाजारावर अवलंबून असतात.

५) विमा कंपन्या : देशातील आयुर्विमा कंपन्या व सर्वसाधारण विमा कंपन्यांमधील खाजगी व सरकारी विमा कंपन्या नाणेबाजारातून स्वतःसाठी निधी उभा करीत असतात तसेच नाणेबाजारातील साधनांमध्ये गुंतवणूकही करीत असतात.

६) म्युच्युअल फंड संस्था : देशातील म्युच्युअल फंड संस्था स्वतःचे अल्पमुदती साधने विक्री करण्यासाठी व अल्पमुदती साधनामध्ये स्वतःची गुंतवणूक करण्यासाठी नाणेबाजारात कार्यरत असतात.

वरील सर्व संस्था नियंत्रित व सुसंघटीत पद्धतीने कार्यरत असतात म्हणून या सर्वांचा समावेश संघटीत नाणेबाजारात केला जातो.

ब) असंघटीत नाणेबाजार (Unorganised Money Market)

नाणेबाजारातील ज्या घटकांचे RBI द्वारे नियंत्रण केले जात नाही तसेच त्याच्या व्यवसायाचे समन्वयन नियमितपणे केले जात नाही अशा घटकांना एकत्रितपणे असंघटीत नाणेबाजार असे म्हटले जाते. या नाणेबाजारातील व्याजदर, व्यवहारपद्धती, व्यवहारपूर्ती, तारणव्यवहार, नियम व अटी यामध्ये कमालीची भिन्नता व अनियमितता असतात. भारतातील असंघटित नाणेबाजारात पुढील घटकांचा समावेश होतो.

१) सावकार (Money lenders) : भारतीय नाणेबाजारात ग्रामीण व शहरी भागातही सावकाराचे आजही मोठे वर्चस्व असून मोठ्या प्रमाणात सावकारी कर्ज व्यवहार दिसून येतात. या कर्जव्यवहारात अनियमितता व काही वेळेस बेकायदेशीरपणाही असल्याचे दिसून येते.

२) सराफी पेढ्या (Saraf) : देशात सराफी पेढ्याद्वारेही अल्प मुदती कर्ज देण्याचे व्यवहार केले जात असल्याने यांचा समावेश नाणेबाजारात केला जातो. तथापि सराफी पेढ्यांद्वारे दिल्या जाणाऱ्या कर्जव्यवहारामध्ये एकवाक्यता व नियमितता नसते. अनेकवेळा कर्ज देताना भेदभाव केला जातो, कर्जदारांची फसवणूकही केली जाते.

३) व्यापारी (Traders or Brokers) : देशातील शेतमालाचे व्यापारी तसेच इतर औद्योगिक मालाचे व्यापारी शेतकरी किंवा उद्योजकास कर्ज व अग्रिमे देत असतात. परंतु हे व्यापारी कर्जाच्या मोबदल्यात उत्पादकांकडून कमी किंमतीने माल खरेदी करुन उत्पादकांची पिळवणूक व आर्थिक शोषण करताना दिसून येतात. अशा व्यापाऱ्यांच्या कर्ज व्यवहारांवर व त्यांच्या फसवणूकीवर RBI चे नियंत्रण नाही.

४) चिटफंडस् (Chit Funds) : विविध प्रकारच्या आकर्षक योजना राबवून निधी संकलन करणे, कर्ज पुरवठ्याच्या योजना राबवण्याचे कार्य करणाऱ्या चिट फंडस् संस्था राज्य सरकारच्या अखत्यारित कार्यरत असतात परंतु या संस्थांच्या कार्यपद्धतीवर शासन किंवा भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे नियंत्रण नसल्याचे दिसून येते. चिट फंडस् चालवणारे लोक ग्रामीण, अल्पशिक्षित लोकांची आकर्षक योजनांद्वारे मोठ्या प्रमाणात फसवणूक करत असल्याचे दिसून येते.

५) भिशी (Bhishi) : काही ठराविक लोक एकत्र येऊन आपली साप्ताहिक किंवा मासिक बचत एकत्र करून गटातील सदस्याला एकत्रित रक्कम किंवा कर्ज देण्यासाठी भिशी चालवतात परंतु या भिशीमध्ये प्राधान्यक्रम व लिलाव पद्धती अशा दोन पद्धतीचा वापर करतात की ज्यामध्ये वैधानिकता नसते. तसेच त्यावर कोणाचेही नियंत्रण नसते. त्यामुळे भिशीमध्येही अनेक गैरप्रकार दिसून येतात.

२.४.३ नाणेबाजारातील उपबाजार व वित्तीय साधने

नाणेबाजारातील विविध प्रकारच्या वित्तीय साधनांची खरेदी-विक्री करण्यासाठी जी व्यवस्था निर्माण केलेली असते त्यास नाणेबाजारातील उपबाजार असे म्हणतात. प्रत्येक देशातील नाणेबाजारात उपबाजाराची संख्या व त्यांचे स्वरूप कमी-अधिक प्रमाणात असते. भारतीय नाणेबाजाराचा विचार करता पुढील उपबाजार असल्याचे दिसून येते. प्रस्तुत घटकामध्ये आपण भारतीय नाणेबाजारातील विविध उपबाजार व त्या उपबाजारातील खरेदी-विक्री केल्या जाणाऱ्या वित्तीय साधनांची माहिती घेणार आहोत.

भारतीय नाणेबाजारातील उपबाजार

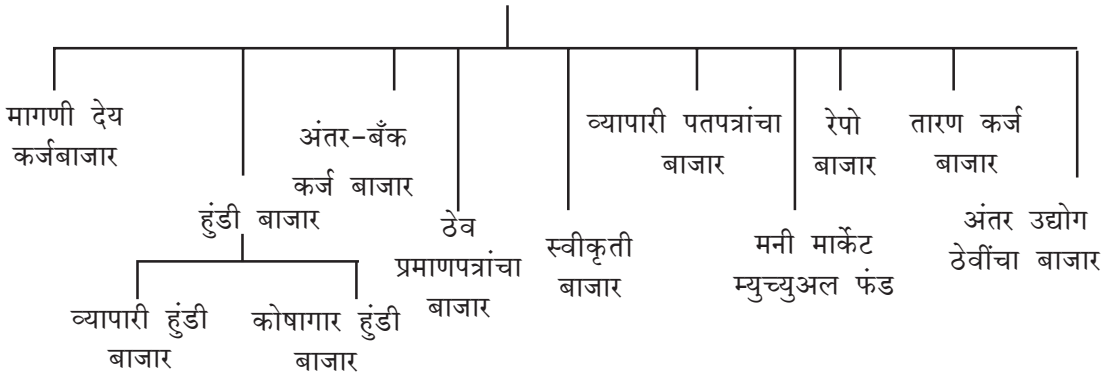

१) मागणी देय कर्ज बाजार (Call Money Market) : मागणी देय कर्जबाजारात नोटीस किंवा सुचनेवर आधारित कर्जपुरवठा केला जातो त्यास कॉल मनी (Call Money), नोटीस मनी (Notice Money) व टर्म मनी (Term Money) असे म्हणतात. या बाजारातील व्यवहाराची मुदत १ दिवस ते १४ दिवस इतकी असते.

- ✻ कॉल मनी (Call Money) १ दिवस
- ✻ नोटीस मनी (Notice Money) १ दिवस ते १४ दिवस
- ✻इ टर्म मनी (Term Money) १४ दिवसापेक्षा अधिक

२) व्यापारी हुंड्या (Commercial Bills) चा बाजार : खाजगी व्यवसाय करणाऱ्या व्यापाऱ्यांनी किंवा उद्योजक व्यावसायिकांनी दिलेल्या व्यापारी हुंड्या Bills Of Exchange किंवा Commercial च्या खरेदी-विक्रीचा किंवा वठवणूक तसेच त्यावरील तारणी कर्जव्यवहारास व्यापारी हुंड्याचा बाजार असे म्हणतात. व्यापारी हुंड्या म्हणजे विक्रेत्याने खरेदीदारावर काढलेला लेखी आदेश असतो की ज्याची मुदत ९० दिवस इतकी असते. व्यापारी हंड्याचे पुढील विविध प्रकार असतात.

- ✻ दर्शनी हुंडी
- ✻ नामजोग हुंडी

- मुदती हुंडी
- धनजोग हुंडी
- शाहजोग हुंडी
- देखनदार हुंडी

३) कोषागार हुंडी (Treasury Bills) कोषागार हुंड्या म्हणजे शासनाने बाजारातून अल्पमुदती कर्ज उभारण्यासाठी विक्री केलेला वित्तीय दस्तऐवज होय. सामान्यतः शासनाच्या वतीने () कोषागार हुंड्यांची विक्री करत असते. प्रत्यक्षात हुंड्यांची विक्री त्यावर छापलेल्या किंमतीपेक्षा म्हणजेच दर्शनी किंमतीपेक्षा (RIB) कमी किंमतीस होत असते व मुदत संपल्यानंतर त्यांची पूर्ण किंमत प्राप्त होते या हुंड्यांचे पुढील प्रकार असतात.

- ३६४ दिवस मुदतीच्या कोषागार हुंड्या
- १८२ दिवस मुदतीच्या कोषागार हुंड्या
- ९१ दिवस मुदतीच्या कोषागार हुंड्या
- १४ दिवस मुदतीच्या कोषागार हुंड्या (सध्या बंद)

४) अंतर बँक कर्ज (Inter-Bank Term Money) अंतर बँक कर्ज व्यवहार हा प्रत्यक्षात कॉल मनी मार्केटचाच भाग असून यामध्ये एक बँक दुसऱ्या बँकेकडून १४ दिवसापेक्षा जास्त मुदतीचे कर्ज (Term Money) घेते त्यास अंतरबँक टर्म मनी असे म्हटले जाते. सध्या हा एक स्वतंत्र बाजार म्हणून विकसित झालेला आहे. या बाजारामध्ये विविध बँका एकमेकांच्या तरलतेच्या (Liquidity) गरजांची पूर्तता करीत असतात. ज्या बँकेकडे अतिरिक्त निधी आहे अशी बँक निधीची कमतरता असलेल्या बँकेस उपलब्ध करुन देत असते.

५) स्वीकृती बाजार (Acceptance Market) : स्वीकृती बाजार हा भारतीय नाणेबाजारातील महत्त्वाचा उपबाजार असून या बाजारात स्वीकृती (Acceptance) हे महत्त्वाचे साधन वापरून व्यवहार केले जातात. त्यास बँकेची स्वीकृती (Banker's Acceptance) असे म्हटले जाते. देशांतर्गत व अंतरराष्ट्रीय व्यापारामध्ये उद्योजक किंवा व्यापारी बँकेवर ड्राफ्ट काढतो व त्यास बँकेकडून स्वीकृती दिल्यास त्याचा उपयोग व्यापारी व्यवहाराची पूर्तता करण्यासाठी केला जातो. ही स्वीकृती पत्रे म्हणजे एक प्रकारची हमी (Guarantee) असते. की ज्याची वठवणूक किंवा विक्री स्वीकृती बाजारात करता येते.

६) ठेवप्रमाणपत्रांचा बाजार (Certificates of Deposit Market) : ठेवप्रमाणपत्र (CD) म्हणजे RBI परवानगीने बँका व वित्तीय संस्थांनी जारी केलेली ठेवीची प्रमाणपत्रे होत की जी सध्या इलेक्ट्रॉनिक फॉर्म (Dematerialized) मध्ये काढली जातात. ठेवप्रमाणपत्रे व्यापारी व्यापारी बँका, लोकल एरीया बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका तसेच विकास बँकांद्वारे विक्रीस काढली जातात. ठेवप्रमाणपत्राची किमान दर्शनी किंमत १ लाख रुपये असते. एखादी व्यक्ती किंवा संस्था १ लाख रुपयांच्या पटीत

ठेवप्रमाणपत्रे खरेदी करु शकतात. बँकींग संस्थांच्या ठेवप्रमाणपत्रांची किंमत मुदत ७ दिवस व कमाल मुदत १ वर्ष तर वित्तीय संस्थांच्या ठेवप्रमाणपत्रांची किमान मुदत १ वर्ष व कमाल मुदत ३ वर्ष असते. ठेवप्रमाणपत्रांची नाणेबाजारात खरेदी-विक्री, पुनर्खरेदी व पुनर्विकी होऊ शकते तथापि बँका व वित्तीय संस्था ठेवप्रमाणपत्रांच्या तारणावर कर्ज देऊ शकत नाही/ त्यांना कर्ज देता येत नाही. ठेवप्रमाणपत्रांची खरेदी दर्शनी मुल्यापेक्षा कमी किंमतीस होते मात्र मुदत पुर्तीनंतर धारकास त्याचे दर्शनी मूल्य प्राप्त होते. तसेच मुदती पूर्वी बँका व वित्तीय संस्था त्याची पुन्हा खरेदी किंवा विक्री करुन घेत नाहीत.

७) व्यापारी पतपत्रांचा (Commercial Paper) **बाजार** : व्यापारी पतपत्रे हे एक उद्योजकांसाठी अल्पमुदती निधी संकलनाचे साधन असून त्याची सुरुवात भारतीय नाणेबाजारात सन १९९० पासून झालेली आहे. भारतात RBI च्या परवानगीने खाजगी कंपन्या, बिगर बँकींग वित्तीय संस्था (NBFC), विकास बँका, प्रायमरी डिलर्स (PD) व्यापारी पतपत्रांची विक्री करू शकतात.

(CP) किमान दर्शनी मूल्य ५ लाख रु. असते.

(CP) ची विक्री ५ लाख रु. किंवा त्याच्या पटीत करावी लागते.

(CP) ची विक्री दर्शनी मूल्यापेक्षा कमी किंमतीस होते.

व मुदतीपुर्तीनंतर पूर्ण दर्शनी मूल्य मिळते.

(CP) हे विनातारणी अल्पमुदती कर्जच असते.

(CP) ची मुदत किमान ७ दिवस व कमाल मुदत १ वर्ष एवढी असते.

(CP) चे व्यवहार (Fixed Income Money Market and Derivatives Association (FIMMDA) च्या नियमानुसार होतात.

८) मनी मार्केट म्युच्युअल फंड (MMMF) : मनी मार्केट म्युच्युअल फंड हे सन १९९२ मध्ये भारतीय रिझर्व्ह बँकेने अल्पमुदती गुंतवणूकीसाठीचा नवीन पर्याय उपलब्ध करून दिलेला असून याद्वारे जनतेकडून निधी संकलित करून तो नाणेबाजारातील विविध वित्तीय साधनांमध्ये गुंतवला जातो. नाणेबाजारातील इतर वित्तीय साधनांच्या तुलनेत मनी मार्केट म्युच्युअल फंड मधील गुंतवणूक सर्वात तरल गुंतवणूक असते.

(MMMF) बँका व वित्तीय संस्था स्थापन करू शकतात.

(MMMF) साठी (Money Market Deposit Account) योजना राबवता येतात.

(MMMF) मध्ये भारतीय वैयक्तिक व (NRI) गुंतवणूकदार गुंतवणूक करु शकतात.

(MMMF) वर किमान शाश्वत परतावा दर मिळत नाही.

(MMMF) चा लॉक इन पिरिअड ४६ दिवस इतका असतो.

९) रेपो मार्केट (Repo Market) : भारतीय नाणेबाजारात डिसेंबर १९९२ पासून (RBI) ने शासकीय रोख्याची पुनर्खरेदी करारावर (Repurchase Agreement) अधारित खरेदी विक्री करण्यासाठी रेपो मार्केट यंत्रणा निर्माण केलेली असून याचा लाभ देशातील बँका व वित्तीय संस्था घेत असतात. रेपो मार्केट मधील व्यवहार (Repo Rate) आणि (Reverse Repo Rate) वर अवलंबून असतात.

(Repo) व्यवहार RIB द्वारे नियंत्रित केले जातात.

Repo व्यवहारांतर्गत केंद्र शासन, राज्य शासनाचे कर्जरोखे कोषागार हुंड्या, बाँडस्ची खरेदी विक्री होते.

बाजारातील निधीच्या मागणी-पुरवठ्यावर रेपो व रिव्हर्स रेपो दर ठरतो.

१०) तारण कर्ज बाजार (Collateral Loan Market) भारतीय नाणेबाजारात तारण कर्ज बाजार हा एक महत्त्वाचा बाजार असून विशिष्ट प्रकारच्या तारणावर आधारित कर्ज पुरवठा करण्यासाठी या बाजारातील व्यवहार महत्त्वाचा असून विविध प्रदेशात या प्रकारच्या कर्जाचे व्यवहार चलताना दिसतात. कर्ज घेणारी व्यक्ती मुदतीत कर्जाची रक्कम परत करु शकली नाही तर तारण मालमत्तेची मालकी कर्ज देणाऱ्या व्यक्तीकडे जाते.

११) अंतर – उद्योग ठेवीचा बाजार (Inter-Corporate Deposit) : अंतर – उद्योग ठेवी म्हणजे एका उद्योजकाने दुसऱ्या उद्योजकास दिलेल्या ठेवी (ICD) थोडक्यात ज्या उद्योजकाकडे अधिक उत्पन्न आहे असे उद्योजक निधीची आवश्यकता असणाऱ्या उद्योजकाकडे ठेवीच्या स्वरूपात ठेवतात. त्याचा उपयोग ठेव घेणारे उद्योजक कर्जासारखा भांडवल म्हणून करतात. तथापि हे एक प्रकारचे अल्परक्षित कर्ज असते. म्हणजे यासाठी कोणतेही तारण नसते.

नाणेबाजाराचे महत्त्व (Importance of Money Market)

नाणेबाजाराचे महत्त्व किंवा योगदान / भूमिका पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१) बँका व वित्तीय संस्थांना त्यांच्या दैनंदिन व्यवहारासाठी तरलतेची समस्या सोडवण्यासाठी उपयुक्त

२) उद्योजक व व्यावसायिकांना अल्पमुदती निधीचा पुरवठा.

३) गुंतवणूकदारांना अल्पमुदती गुंतवणूकीच्या विविध संधी उपलब्ध करुन देण्याचे कार्य हा बाजार करतो.

४) गुंतवणूकदारांना अल्पमुदती गुंतवणूकीस रोखता किंवा तरलता उपलब्ध करुन देण्यासाठी नाणेबाजार मदत करतो.

५) भारतीय रिझर्व्ह बँकेस देशातील पैशाचा पुरवठा नियंत्रित करण्यासाठी हा बाजार मदतपूर्ण ठरतो.

६) शासनास अल्पमुदती निधीची गरज पूर्ण करण्यासाठी नाणेबाजारातील कोषागार हुंडी बाजार व रेपो बाजार उपयुक्त ठरतो.

७) उद्योजकांना आपल्यासाठी आवश्यक असणारा अल्पमुदती निधी सहजासहजी मिळवण्यासाठी व आपल्याकडील अतिरिक्त निधी गुंतवण्यासाठी या बाजाराचा उपयोग होतो.

८) देशातील निधीचा अल्पकालीन भांडवली निधी म्हणून उपयोग घडवून आणण्यासाठी नाणेबाजारातील यंत्रणा कार्यक्षमपणे मदत करते.

९) खाजगी व्यापाऱ्यांना व्यवहार पूर्तीसाठी व्यापारी हुंडी बाजार अत्यंत महत्त्वाची मदत करतो.

१०) देशातील उद्योग, व्यापार व शेती क्षेत्राच्या प्रगतीमध्ये नाणेबाजारातील गुंतवणूक व्यवहार महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात.

२.४.४ नाणेबाजारातील RBI ची भूमिका व RBI ने केलेल्या सुधारणा :

(Role of RBI in Money Market & Reforms)

भारतीय नाणेबाजारातील नियंत्रक म्हणून भारतीय रिझर्व्ह बँकेची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असते. RBI ही केवळ नाणेबाजाराची नियंत्रक संस्था नसून ती विकासक देखील आहे. नियंत्रक व विकासक म्हणून RBI पुढील भूमिका पार पाडते.

१) नाणेबाजाराच्या विकासाकरीता RBI E-Kuber हा Trading Platform उपलब्ध करुन दिलेला आहे.

२) ठेव प्रमाणपत्राच्या बाजारावर नियंत्रण ठेवून त्यामध्ये बँका, व वित्तीय संस्थांना निधी संकलनासाठी प्रोत्साहन देण्याचे कार्य RBI करत आहे

३) RBI ने रोखता समापन सुविधा (Liquidity Adjustment FacilityS) अंतर्गत शासकीय रोखे व्यवहारास चालना दिलेली आहे.

४) शासकीय रोखे बाजारात RBI ने रेपो बाजार विकसित केलेला असून बँका बरोबरच इतर संस्थांनाही या बाजाराचा उपयोग होत आहे.

५) कॉल मनी मार्केटवर बारकाई लक्ष ठेवून RBI या बाजारावर काटेकोरपणे नियंत्रण ठेवत आहे.

६) देशातील उद्योजकासाठी व्यापारी पतपत्राची सुविधा RBI ने दिलेली असून आवश्यकतेनुसार त्याबाबतची नियमावली अद्ययावत केली जात आहे.

७) देशातील हुंडी बाजार विकसित करण्यासाठी RBI ने विविध प्रयत्न केले असून हुंडी बाजार विकासाच्या विविध योजना राबवलेल्या आहेत.

८) RBI ने नाणेबाजाराच्या विकासाकरीता डेट सेक्युटरायझेशन (Debt Secuterization) सुविधा उपपलब्ध करुन दिलेली आहे.

९) मनी मार्केट म्युच्युअल फंडाची सुरुवात करण्यामध्ये RBI ची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असून तो विकसित करण्याचा प्रयत्नही RBI केलेला आहे.

१०) देशातील बिगर बँकींग वित्तीय कंपन्यांना नाणे बाजारात गतीमान करण्यासाठी तसेच त्यांच्यावर योग्य ते नियंत्रण ठेवून त्यांचा उपयोग नाणेबाजाराच्या विकासासाठी करवून घेण्यात RBI ची भूमिका महत्त्वाची असते.

११) भारतीय नाणेबाजारातील सावकार, सराफ, व्यापारी इत्यादी असंघटतीत नाणेबाजाराचे वर्चस्व कमी करुन संघटीत नाणेबाजार प्रभावशाली करण्याचा प्रयत्न RBI सातत्याने करीत आहेत.

१२) भारतीय नाणेबाजारातील व्यापारी हुंड्या व कोषागार हुंड्याच्या वठवणूकीसाठी व डिस्काऊंटींग साठी RBI Discount and Finance House of India या संस्थेची स्थापना केलेली आहे.

१३) बँकींग संस्थांच्या अल्पमुदती निधीच्या गरजा भागवण्यासाठी अंतरबँक सहभागित्व प्रमाणपत्रे (Inter Bank Participation Certificates-IBPC) ही सुविधा उपलब्ध करुन दिलेली आहे.

१४) RBI व्याजदर नियंत्रणाचे धोरण रद्द केलेले असून त्याबद्दल विनियंत्रणाचे (Deregulation) चे धोरण अवलंबलेले आहे.

१५) नाणेबाजारात प्राथमिक डिलर्स व सॅटेलाईट डिलर्स या नवीन संकल्पना नाणेबाजारात सन १९९६ पासून सुरु केल्या आहेत.

१६) भारतीय नाणेबाजारात सन १९९९ पासून विदेशी संस्थात्मक गुंतवणूकदारास गुंतवणूकीची परवानगी दिलेली असून RBI त्यांच्यावर नियंत्रणही ठेवत आहे.

२.४.५ डिस्काऊंट अँड फायनान्स हाऊस ऑफ इंडिया :

(Discount and Finance House of India-DFHI)

भारतीय नाणेबाजारात दुय्यम नाणेबाजार (Secondary Money Market) विकसित करण्यासाठी १९७९ मधील (Working Group to Review the system of cash credit) या समितीने डिस्काऊंट हाऊस सुरु करण्याची शिफारस केलेली होती या समितीच्या शिफारशीनुसार तसेच १९८५ मधील चक्रवर्ती समिती १९८७ मधील वाघुल कार्यगट या सर्वांच्या शिफारशीनुसार (DFHI) आणि राष्ट्रीयकृत बँकांच्या संयुक्त प्रयत्नामधून एप्रिल १९८८ मध्ये (DFHI) ची स्थापना करण्यात आली.

(DFHI) ची उद्दिष्ट्ये

१) बँकींग व्यवस्थेतील रोखतेचा प्रश्न सोडवणे.

२) नाणेबाजारातील रोख्यांच्या विक्रीसाठी दुय्यम बाजारसेवा उपलब्ध करुन देणे.

३) धोकामुक्त व सुरक्षित असे अल्पमुदती गुंतवणूक पर्याय उपलब्ध करुन देणे.

४) नाणेबाजारात रोखतेची व्यवस्था पुरवणे.

५) व्यापारी हुंड्या व कोषागार हुंड्यासाठी दुय्यम बाजारपेठ उपलब्ध करुन देणे.

(DFHI) चे कार्य किंवा भूमिका :

भारतीय नाणेबाजारात (DFHI) या संस्थेची भूमिका महत्त्वाची असून नाणेबाजारात कार्यरत असणाऱ्या विविध प्रकारच्या संस्थांना मदत करणे त्यांना रोखतेविषयक विविध सेवा-सुविधा उपलब्ध करुन देणे. तसेच या बाजारात खात्रीशीर दुय्यम बाजाराची व्यवस्था करण्याची जबाबदारी बरोबरच पुढील जबाबदाऱ्याही (DFHI) पार पाडत आहे. सन १९९५ मध्ये (DFHI) ही (Primery Dealer) झालेली आहे.

२.५ भांडवल बाजार : (Capital Market)

प्रत्येक देशाच्या आर्थिक विकासामध्ये भांडवलबाजार व या बाजारातील यंत्रणेची भूमिका सर्वात महत्त्वाची असते किंबहुना देशातील भांडवलबाजाराच्या विकासावर देशातील आर्थिक प्रगती अवलंबून असते. सध्या जगातील विकसित देशाचा विचार करता लंडन स्टॉक एक्स्चेंज, न्यूयॉर्क स्टॉक एक्स्चेंज, हाँगकाँग व टोकियो स्टॉक एक्स्चेंज ही त्याची उत्तम उदाहरणे आहेत. संपूर्ण वित्तीय बाजारपेठाचा विचार करता भांडवलबाजार (Capital Market) ही एक देशातील महत्त्वपूर्ण यंत्रणा असते.

भांडवलबाजाराच्या व्याख्या (Definitions Capital Market) :

१) प्रा. अरुण के दत्ता : यांच्या मतानुसार भांडवलबाजार ही एक गुंतवणूक व्यवहाराबाबतची संमिश्र यंत्रणा असून तेथे विविध प्रकारच्या भांडवलाची मागणी व पुरवठा यामध्ये समन्वय साधण्याचा प्रयत्न केला जातो.

२) कॅपिटल मार्केट सोलीसिटर्स असोशिएशन (CMSA) : च्या मते भांडवल बाजार ही एक दीर्घमुदती निधीची देवाण-घेवाण घडवून आणणारी व्यावसायिक व्यवस्था असून त्यामध्ये सहभागी घटकांना लाभ देण्याचे कार्य करते.

३) कोलीन्स डिक्शनरी (Collins Dictonery) : नुसार भांडवल बाजार ही मध्यममुदती आणि दीर्घमुदती भांडवलाचे व्यवहार करणारी संस्थात्मक व्यवस्था असते.

थोडक्यात भांडवलबाजार ही एक विशिष्ट देशातील वित्तीय यंत्रणेतील अशी यंत्रणा असते की जिच्याद्वारे मध्यम व दीर्घमुदती निधीची देवाण-घेवाण घडवून आणली जाते.

भांडवल बाजाराची वैशिष्ट्ये :

भांडवलबाजारातील व्यवहार तसेच कार्यरत घटकांची कार्यपद्धती आणि संघटनाच्या स्वरूपावरून भांडवलबाजाराची सर्वसाधारण वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे सांगता येतात.

१) भांडवल बाजार ही भांडवली निधी देवाणघेवाणीची संस्थात्मक वित्तीय यंत्रणा असते.

२) भांडवलबाजारात मध्यम व दीर्घमुदती निधीची देवाण-घेवाण केली जाते.

३) या बाजारात विविध प्रकारच्या वित्तीय दस्तऐवजाचा वापर करुन निधीची देवाण-घेवाण केली जाते.

४) मध्यम व दीर्घमुदती निधीचे पुरवठादार व मागणीदार यांच्यात समन्वय घडवून आणण्याची ही एक यंत्रणा असते.

५) भांडवलबाजारात विविध वित्तीय व बिगर वित्तीय संस्था आपले योगदान देत असतात.

६) भांडवल बाजारात निधीची देवाण-घेवाण प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष (Direct and in-direct) या दोन्ही पद्धतीने होते.

७) भांडवल बाजारातील विविध वित्तीय साधनांची विक्री त्यांच्या दर्शनी किंमतीस (Face value) किंवा त्यापेक्षा कमी किंवा अधिक किंमतीस होऊ शकते.

८) या बाजारात खाजगी रोख्यांबरोबरच सरकारी रोख्यांचीही खरेदी विक्री केली जात असते.

९) या बाजारात वैयक्तिक, संस्थात्मक व शासकीय संस्थाही गुंतुणूकदार म्हणून सहभागी होऊ शकतात.

१०) या बाजारात जुन्या व नवीन रोख्यांची खरेदी-विक्री केली जात असते.

भारतीय भांडवल बाजाराची रचना व उपबाजार

(Stucture and Sub-Markets of Indian Capital Market)

भारतीय भांडवलबाजार हा एक वैशिष्ट्यपूर्ण बाजार असून या बाजाराची रचना, त्यामधील उपबाजार व त्यामधील सहभागी संस्था, संघटना पुढीलप्रमाणे आहेत.

भारतीय भांडवलबाजार

(SEBI)

- उपबाजार
  - शासकीय रोखे बाजार
    - प्राथमिक रोखे बाजार
      - दुय्यम रोखे बाजार
  - खाजगी रोखे बाजार
    - प्राथमिक रोखे बाजार
      - दुय्यम रोखे बाजार
- बँका व वित्तीय संस्था
  - १) व्यापारी बँका
  - २) सहकारी बँका
  - ३) विकास बँका
  - ४) विमा कंपन्या
  - ५) म्युच्युअल फंड
  - ६) गुंतवणूक संस्था
  - ७) साहस वित्त संस्था
  - ८) मर्चंट बँक
- मध्यस्त व सहाय्यक संस्था
  - १) (CDSL)
  - २) (NSDL)
  - ३) स्टॉक एक्स्चेंज
  - ४) पतदर्जा संस्था
  - ५) डिपॉझिटरी पार्टीसिपंट
  - ६) रजिस्ट्रार अँड शेअर्स ट्रान्स्फर एजंट
  - ७) भाग विमेकरी
  - ८) स्टॉक ब्रोकर्स व सबब्रोकस

२.५.२ भांडवल बाजारातील उप-बाजार

भांडवल बाजाराचे वर्गिकरण प्रामुख्याने दोन प्रकारे केले जाते एक रोख्यांच्या मालकी कंपन्या किंवा संस्थानुसार आणि रोख्याच्या विक्री व पुनर्विक्रीच्या स्वरूपानुसार सामान्यतः ज्या यंत्रणेद्वारे शासकीय रोख्याची विक्री होते त्यास शासकीय रोखे बाजार आणि ज्या यंत्रणेद्वारे खाजगी कंपन्याचे रोखे खरेदी विक्री केले जातात त्यास खाजगी रोखे बाजार असे म्हणतात. तथापि या बाजाराचेही पुढील दोन प्रकारांमध्ये वर्गीकरण केले जाते.

अ) प्राथमिक भांडवलबाजार (New Issue Market)

प्राथमिक भांडवलबाजार (Primery Capital Market) म्हणजे एखाद्या विशिष्ट कंपनीच्या किंवा शासनाच्या नवीन (पहिल्यांदाच विक्रीस काढलेल्या) रोख्यांचा बाजार (New Issue Market) होय. या बाजारात नव्या रोख्यांची (शेअर्स, कर्जरोखे, बाँडस् इ.) प्रथमतःच खरेदी विक्री केली जाते. त्यासाठी पुढील चार पद्धती वापरल्या जातात.

पब्लिक इश्यू (Public Issue) : यामध्ये कंपनी आपले नवीन शेअर्स (Initial Public Offer-IPO) विकले जातात. सामान्यतः (IPO) या रोखेबाजारात नोंदणी न झालेल्या परंतु होऊ इच्छिणाऱ्या कंपन्यांचा असतात तर ज्या कंपन्या बाजारात सध्या नोंदणीकृत आहेत अशा कंपन्या फॉलो ऑन पब्लिक ऑफरींग (Follow-on-Public Offering - FPO) द्वारे प्राथमिक भांडवलबाजारात शेअर्स/रोखे विकतात.

राईट इश्यू (Right Issue) : ज्या कंपनीस आपल्या सध्याच्या भांडवलात वाढ करावयाची आहे अशा कंपन्या जेव्हा आपल्या विद्यमान भागधारका (Present Share holders) नांच आपले शेअर्स विकते तेव्हा त्यास राईट इश्यू असे म्हणतात.

बोनस इश्यू (Bonus Issue) : कंपनीस आपल्या भांडवलात वाढ करावयाची असल्यास कंपनी जेव्हा आपल्या नफ्यातून विद्यमान भागधारकास मोफत शेअर्स देते म्हणजेच जेव्हा एखाद्या कंपनीकडून विद्यमान भागधारकास स्वतः रक्कम न देता जे शेअर्स दिले जातात त्यास बोनस शेअर्स म्हणतात.

प्रायव्हेट प्लेसमेंट (Private Placement) : एखाद्या कंपनीस भांडवलवृद्धीसाठी हा एक उत्तम पर्याय असून यामध्ये यामध्ये कंपनीचे संचालक मंडळ निवडक विद्यमान भागधारकांना प्रिफरन्स इश्यू (Prefereance Issue) द्वारे किंवा निवडक कंपन्या व संस्थांना शेअर्स विकण्यासाठी क्वालिफाईड इन्स्ट्युट्युशन प्लेसमेंट (Qualified Institutional Placement - QIP) आणि आपल्या कंपनीचे शेअर्स आपल्याच कर्मचाऱ्यांना विकून भांडवलवृद्धी करण्यासाठी एम्लॉईस, स्टॉक ऑप्शन प्लॅन (Employees stock option plan - ESOP) चा वापर करत असतात.

ब) दुय्यम भांडवलबाजार (Secondary Capital Market) :

दुय्यम भांडवलबाजार म्हणजे भांडवलबाजारातील अशी व्यवस्था असते की जेथे प्राथमिक भांडवलबाजाराद्वारे एकदा विक्री झालेल्या रोख्यांची पुनर्विक्री व पुनर्खरेदी करण्याची व्यवस्था केली जाते म्हणूनच या बाजारास जुन्या रोख्यांची बाजार (Old Security Market) अथवा विक्रीउत्तर बाजार (After Market) असेही म्हटले जाते

भारतीय दुय्यम भांडवल बाजारातील विक्री प्रक्रिया

रोख्यांची रोखे बाजारातील नोंदणी	**रोख्यांची विक्रीची परवानगी**	**डिपॉझिटरी संस्थेची निवड**	(DP) **द्वारे खरेदी विक्री**

दुय्यम भांडवल बाजारात रोख्यांची खरेदी विक्री करणे म्हणजेच रोखे बाजारात (Stock Market) मध्ये खरेदी विक्री करणे होय. याकरीता कंपनीस आपले रोखे देशातील एका किंवा अनेक स्टॉक एक्स्चेंजमध्ये आपल्या रोख्यांची नोंदणी करावी लागते तसेच (SEBI) कडून रोख्यांच्या खरेदी-विक्रीची परवानगी (Trading Permission) घ्यावी लागते. त्यानंतर याची केंद्रीय नोंदणी प्राधिकरण (The Central Listing Authority-CLA) कडे नोंदणी करुन देशातील (CDSL) किंवा (NSDL) कडे नोंदणी करून (Depository Participant-DP) द्वारे त्यांची प्रत्येक्ष खरेदी-विक्री करण्याची व्यवस्था करावी लागते.

२) भांडवल बाजारातील बँका व वित्तीय संस्था :

भारतीय भांडवल बाजारामध्ये अनेक बँका व वित्तीय संस्था भांडवली निधीचा पुरवठा करणे, गुंतवणूक करणे, तसेच आपणास हवा असणारा मध्यमुदती व दिर्घमुदती निधी संकलित करण्यासाठी गुंतवणूकदार किंवा भांडवलाचे मागणीदार म्हणून भूमिका पार पाडत असतात. त्यामध्ये पुढील काही महत्त्वाच्या संस्थांचा उल्लेख करावा लागतो.

व्यापारी बँका (Commercial Banks) : देशातील राष्ट्रीयकृत बँका, खाजगी बँका, विदेशी बँका आपले शेअर्स व इतर रोखे भांडवलबाजारात विक्रीस ठेवत असतात तसेच आपल्याकडील निधी इतर कंपन्या व संस्थांच्या रोख्यांमध्ये गुंतवणूक करत असतात.

सहकारी बँका (Co-operative Banks) : देशातील सहकारी बँका आपले शेअर्स भांडवलबाजारात विकू शकत नाहीत तथापि त्याच्याकडील काही निधी त्यांना वैधानिक रोखता निधी (SLR) मध्ये व त्यांच्या एकूण ठेवींच्या १०% निधी त्यांना भांडवलबाजारातील रोख्यांमध्ये गुंतवता येतो. अशा बँकाही भांडवलबाजारात गुंतवणूकदारांची भूमिका पार पाडत असतात.

विकास बँका (Development Banks) : दिर्घमुदती वित्तपुरवठा करणाऱ्या विकास बँका (IDBI, ICICI, HDFC, NHB, NABARD, EXIM Bank, IFCI, SIDBI) इ. आपणास हवा असणारा निधी जमवण्यासाठी तसेच गुंतवणूक करण्यासाठी भांडवलबाजारात कार्यरत असतात.

विमा कंपन्या (Insurance Compainies) : देशातील आयुर्विमा कंपन्या व सर्वसाधारण विमा कंपन्या LIC & GIC आपण संकलित केलेला निधी सरकारी व खाजगी रोख्यांमध्ये गुंतवत असतात तसेच आपले स्वतःचे शेअर्स व रोख्यांचीही विक्री भांडवल बाजाराद्वारे करत असतात यामध्ये LIC, Bajaj Allianz, ICICI Lombard, SBI Life, Reliance Life, TATA AIG इत्यादींचा समावेश होतो.

म्युच्युअल फंडस् (Mutual Funds) : म्युच्युअल फंड संस्था स्वतःचे शेअर्स व फंडस् विकण्यासाठी तसेच इतरांच्या शेअर्स, कर्जरोखे व इतर रोख्यांमध्ये गुंतवणूक करण्यासाठी सहभाग घेत असतात. या संस्था सध्या भारतीय भांडवलबाजारातील महत्त्वाच्या संस्था झालेल्या आहेत. यामध्ये ॲक्सीस म्युच्युअल फंड, बडोदा पायोनिअर म्युच्युअल फंड, (HDFC) म्युच्युअल फंड, बिर्ला सन लाईफ म्युच्युअल फंड, (IDBI) म्युच्युअल फंड, (TATA MF, UTI MF) इत्यादीचा समावेश होतो.

गुंतवणूक संस्था (Investment Companies) : देशातील विविध गुंतवणूक संस्थाही भांडवल बाजारात महत्त्वाची भूमिका पार पाडत असतात. यामध्ये प्रामुख्याने (Tata Investment Corporation, Reliance Capital, Vardhaman Holders, Arihant Capital, Jindhal Capital) इत्यादी शेकडो कंपन्यांचा समावेश होतो.

साहस वित्त कंपन्या (Venture Capital Funds - VCF) : देशातील नाविण्यपूर्ण व साहसी प्रकल्पास साहस भांडवल पुरवठा कंपन्याही भांडवलबाजारात निधी उभारण्यासाठी व गुंतवणूक करण्यासाठी कार्यरत असतात यामध्ये मुख्यतः (Blume venture, ICICI Venture, Nexus Venture, IDG Ventures, Cannan Ventures) इत्यादींचा समावेश होतो.

मर्चंट बँका (Merchant Banks) : मर्चंट बँका या अशा बँका किंवा वित्तीय संस्था असतात की ज्या कार्पोरेट क्षेत्रातील कंपन्यांना भांडवल उभारणीसाठी तांत्रिक सहाय्य व मदत करत असतात

यामध्ये बँकांबरोबरच खाजगी वित्तीय संस्थाही कार्यरत आहेत उदा. आंध्रा बँक, फेडरल बँक, (Keynote Capital Ltd, Ashika Capital Ltd, Axis Bank, Basan Financial Ltd) इत्यादी.

३) **मध्यस्थ व सहाय्यक संस्था** (Intermedieries) : प्रत्येक देशातील भांडवल बाजारामध्ये जसे बँका व वित्तीय संस्था महत्त्वाच्या असतात तसेच त्यामधील इतर मध्यस्त संस्था व संघटनाही महत्त्वाच्या असतात. प्रत्यक्षात गुंतवणूक व्यवहार हे गुंतवणूकदार आणि वित्तीय संस्था करत असल्या तरी मध्यस्त संस्था या सर्व व्यवहारास मदत करत असतात. भारतीय भांडवलबाजाराचा विचार करता पुढील संस्था महत्त्वाच्या आहेत.

(CDSL) **व** (NSDL) : रोखेबाजारातील विविध रोखे इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात धारण करुन ठेवणे, स्टॉक मार्केटच्या मागणीनुसार ते उपलब्ध करून देण्यासाठी साठादार (Depository) म्हणून या दोन संस्था कार्यरत असून ऑगस्ट १९९६३ मध्ये (National Securities Depositery Limited (NSDL) ची स्थापना राष्ट्रीय रोखे बाजार (NSE) IDBI) व (UTI) च्या प्रयत्नातून झाली तर फेब्रुवारी १९९९ मध्ये (Central Depository Services Limited (CDSL) ची स्थापना बँक ऑफ बडोदा, बँक ऑफ इंडिया, स्टेट बँक, (HDFC) बँक व बाँबे स्टॉक एक्स्चेंजच्या सहकार्यातून झालेली आहे. सध्या (NSDL) कडे (272) व (CDSL) कडे (581) डिपॉझिटरी पार्टीसिमोंट काम करत आहेत.

डिपॉजिटरी पार्टीसिपेंट (Depository Participants) : ह्या अशा संस्था असतात की ज्या भांडवलबाजारातील प्रत्यक्ष रोखे खरेदी-विक्रीसाठी (CDSL) व (NSDL) यांच्या एजंट म्हणून कार्य करत असतात. (DP) कडे गुंतवणूकदाराचे डी-मॅट (Demat) खाते असते व त्यामध्ये गुंतवणूकदारांचे रोखे/शेअर्स असतात उदा (Sharekhan, Religare, Mafatlal, Motilal Oswal, Safal Capital, SBICAP, Indus portfolio) इत्यादी.

पतदर्जा संस्था (Credit Rating Institutes) : देशातील भांडवलबाजारात रोख्यांची विक्री करणाऱ्या कंपन्यांच्या रोख्यांची पतपात्रता ठरवून देण्याचे कार्य पतदर्जा कंपन्या करत असतात. यामध्ये (Credit Rating Information Services India Ltd (CRISIL) , Investment Information and) या संस्थांचा समावेश होतो. या संस्था (AAA, AA, A, BBB, BB, B, C, D.) असे रेटींग करतात. तथापि प्रत्येक संस्थेचे सिम्बॉल व मापनपद्धती वेगवेगळी आहे.

रजिस्ट्रार व शेअर्स ट्रान्स्फर एजंट (RTA) : भांडवलबाजारातात गुंतवणूकदारांकडून शेअर्स / रोखे खरेदीचे अर्ज गोळा करणे त्यांची माहिती संकलित ठेवणे, विक्रेते व खरेदीदाराकडून दिलेले पैसे व प्राप्त झालेल्या रकमेचा हिशेब ठेवणे, रोखे धारकाची अद्ययावत माहिती (रेकॉर्ड) ठेवणे याकरीता कंपनीने नेमलेली व्यक्ती, व्यक्ती समूह किंवा एखादी संस्था म्हणजे (Registrar and share Transfer Agent RTA) होय. प्रत्येक (RTA) हा (CDSL) किंवा (NSDL) कडे नोंदणी केलेला असतो.

भागविमेकरी (UnderWriters) : भांडवलबाजारातील रोख्यांची विक्री करण्याची जबाबदारी घेतलेली बँक, वित्तीय संस्था किंवा कार्पोरेट संस्था होय. एखाद्या कंपनीचे किमान आवश्यक रोखे विक्री न करता आल्यास ते खरेदी करण्याची हमी या संस्था घेत असतात. प्रत्येक कंपन्यांना आपल्या विक्रीस काढलेल्या शेअर्सला किमान ९०% शेअर्सना मागणी येणे आवश्यक असते. अथवा तसे न झाल्यास शेअर्स अलॉटमेंट करता येत नाही. अशा वेळी ९०% पेक्षा कमी विक्री होणार असल्यास उर्वरित आवश्यक शेअर्स भागविमेकरी किंवा अभिगोपक संस्था स्वतः हे शेअर्स खरेदी करत असते.

स्टॉक ब्रोकर्स व सब ब्रोकर्स : प्रत्येक भांडवलबाजारात स्टॉक ब्रोकर्सची भूमिका महत्त्वाची असते. स्टॉक मार्केटमधून शेअर्स व रोख्यांची खरेदी-विक्री घडवून आणण्यासाठी स्टॉक ब्रोकर्सची आवश्यकता असते. तर स्टॉक ब्रोकर्सच्या वतीने गुंतवणुकदारांना गुंतवणुक सेवा सुविधा देण्याचे कार्य करणारी व्यक्ती किंवा संस्था म्हणजे सब-ब्रोकर्स असते. प्रत्यक्षात हे दोघंही गुंतवणूकदारांच्या वतीने रोखे ख़रेदी-विक्री करण्याचे कार्य करत असतात.

रोखे बाजार (स्टॉक एक्स्चेंज): प्रत्येक देशाच्या भांडवलबाजारात रोखे बाजार महत्त्वाची भूमिका पार पाडत असतात. गुंतवणूकदारांना खरेदी-विक्रीसाठी प्लॅटफॉर्म उपलब्ध करुन देण्याचे महत्त्वाचे कार्य स्टॉक मार्केट करत असतात. भारतात सध्या पुढील रोखे बाजार कार्यरत आहेत.

1) Bombay Stock Exchange (BSE) - 1875

B) National Stock Exchange (NSE) - 1992

C) Over the Counter Exchange of India (OTCEI)

D) Regional Stock Exchange (एकूण १९)

स्थानिक स्टॉक एक्स्चेंजमध्ये पुढील स्टॉक एक्स्चेंजचा समावेश होतो.

कोलकत्ता स्टॉक एक्स्चेंज	बडोदरा स्टॉक एक्स्चेंज
उत्तर प्रदेश स्टॉक एक्स्चेंज	गुवाहाटी स्टॉक एक्स्चेंज
अहमदाबाद स्टॉक एक्स्चेंज	भुवनेश्वर स्टॉक एक्स्चेंज
दिल्ली स्टॉक एक्स्चेंज	कोचिन स्टॉक एक्स्चेंज
पुणे स्टॉक एक्स्चेंज मगध	मगध स्टॉक एक्स्चेंज
लुधियाना स्टॉक एक्स्चेंज	कोईमतूर स्टॉक एक्स्चेंज
बेंगलोर स्टॉक एक्स्चेंज	जयपूर स्टॉक एक्स्चेंज
हैद्राबाद स्टॉक एक्स्चेंज	मंगलोर स्टॉक एक्स्चेंज

सौराष्ट्र स्टॉक एक्स्चेंज

चेन्नई स्टॉक एक्स्चेंज

मध्यप्रदेश स्टॉक एक्स्चेंज

२.५.३ भांडवल बाजारातील वित्तीय साधने :

Financial Instruments in Capital Market

भारतीय भांडवलबाजाराचा विचार करता गुंतवणूक किंवा निधी संकलन करण्यासाठी विविध प्रकारची वित्तीय साधने उपलब्ध झालेली आहेत. यामध्ये काही पुर्वपरंपरागत साधने (Traditional Instuments) तर काही नवीन साधने (Modern or New Instruments) आहेत.

१) समभाग (Equity Shares) : एखादी कंपनी जेव्हा भांडवल संकलनासाठी स्वतःचे शेअर्स (भाग) गुंतवणूकदारास विकून भांडवल गोळा करते व त्यांना अंशतः मालकी प्रदान करते त्यास समभाग असे म्हणतात. समभाग धारक हे कंपनीचे अंशात्मक मालक असतात व त्यांना निर्णय प्रक्रियेत मतदान करण्याचा अधिकार असतो.

२) प्राधान्य शेअर्स (Perferance Shares) : प्राधान्य शेअर्स हे अग्रक्रमाने लाभ देणारे शेअर्स असून अशा शेअर्स घटकास प्रथम प्राधान्याने लाभांश दिला जातो तसेच कंपनी बंद करतेवेळी अशा भाग धारकांची रक्कम प्रथम प्राधान्याने परत दिली जाते. तथापि प्राधान्य शेअर्स धारकास निर्णय प्रक्रियेत मतदान करण्याचा अधिकार नसतो. असे शेअर्स आवश्यकता वाटल्यास कंपनी स्वतः परत खरेदी करु शकते त्यामुळे यास विमोचनशील प्राधान्य शेअर्स (Perferance Shares) असे म्हणतात.

३) कर्जरोखे (Debentures) : कंपनी किंवा संस्थेस भाग भांडवलाच्या स्वरूपात निधी संकलित करण्याऐवजी कर्जाऊ निधीच्या स्वरूपात विशिष्ट मुदतीसाठी विशिष्ट व्याजदराने निधी घ्यावयाचा असल्यास जे रोखे विकले जातात त्यास कर्जरोखे असे म्हणतात.

सुरक्षित कर्जरोखे (Secured Debentures) : कंपनीच्या मालमत्तेचा आधार असलेले कर्जरोखे.

नग्न कर्जरोखे (Naked Debentures) : कंपनीच्या मालमत्तेचा आधार नसलेले (Not Supported by) कर्जरोखे.

विमोचनशील कर्जरोखे (Redeemable Debentures) : ज्या कर्जरोख्यांची निश्चित मुदत असते व मुदतीनंतर रक्कम परत मिळणार असते कर्जरोखे होत.

अविमोचनशील कर्जरोखे (Non-Redeemable Debentures) : ज्या कर्जरोख्यांची निश्चित मुदत नसते. अशा रोख्यांची रक्कम परत मागता येत नाही. मात्र व्याजरक्कम नियंत्रीतपणे दिली जाते. यालाच शाश्वत कर्जरोखेही (Perpetual Debentures) म्हणतात.

प्राथमिक व दुय्यम कर्जरोखे (First and Second Debentures) : प्राथमिक कर्जरोख्यांची रक्कम दुय्यम कर्जरोख्यांच्या आधी दिली जाते व त्यानंतर दुय्यम रोख्यांची रक्कम दिली जाते.

परिवर्तनशील व अपरिवर्तनशील कर्जरोखे (Conventable and Non-Convertable Debentures) : ज्या कर्जरोख्यांच्या मुदतीपूर्तीनंतर शेअर्समध्ये रूपांतर होणार असते किंवा होते त्यास परिवर्तनशील कर्जरोखे तर ज्या कर्जरोख्यांचे रूपांतर शेअर्समध्ये होत नाही त्यास अपरिवर्तनशील कर्जरोखे असे म्हणतात.

वाहक व नोंदणीकृत कर्जरोखे (Bearer and Registe red Debentures) : ज्या कर्जरोख्यांची नोंदणी विशेष धारकांच्या नावे झालेली नसते ते मुक्तपणे खरेदी-विक्री करता येतात त्यास वाहक कर्जरोखे तर ज्यांची नोंदणी धारकाच्या नावे झालेली असते त्यास नोंदणीकृत कर्जरोखे असे म्हणतात.

शासकीय व खाजगी कर्जरोखे (Government and Private Debentures) : शासन किंवा शासकीय संस्थेने काढलेल्या कर्जरोख्यांस शासकीय कर्जरोखे म्हणतात तर खाजगी कंपन्यांनी विकलेल्या कर्ज रोख्यास खाजगी किंवा कार्पोरेट कर्जरोखे असे म्हणतात.

४) सेक्यूअर्ड प्रिमियम नोटस् (Secured Premium Notes) : हे एक भांडवल बाजारातील हायब्रीड वित्तीय साधन असून त्याचा संबंध कर्जरोखे किंवा शेअर्सशी जोडलेला असतो. (SPN) धारकास एक लॉक-इन-पिरिअड निर्धारीत करून दिलेला असतो. त्याआधी (SPN) विकता येत नाही किंवा त्याचे व्याज मिळत नाही याचा लॉक-इन- पिरिअड ४ ते ७ वर्षे इतका असतो.

५) बंधपत्रे (Bonds) : सामान्यतः शासकीय संस्था, कंपन्या, वित्तीय संस्था तसेच शासकीय महामंडळे विशिष्ट मुदतीसाठी कर्जाऊ निधी संकलित करण्यासाठी बंधपत्राची विक्री करतात. बंधपत्रे ही संबंधित संस्थेच्या मालमत्तेशी संलग्न असतात (Supported by Assets of the institutes) या साधनावर नियमितपणे व्याज उत्पन्न प्राप्त होऊ शकते. सध्या (Disaster Bonds, Option Bonds, Easy Exit Bonds, Split Coupon Bonds, Deep Discount Bonds, Zero Copoun Bonds, Double Option Bonds, Fully Hedged Bonds, Inflation Bonds) इत्यादीसाठी प्रकारचे बाँडस् उपलब्ध आहेत.

६) डेरिव्हेटीव्हस् (Derivaties) : डेरिव्हेटीव्ह हे एक असे वित्तीय साधन असते की ज्याच्या आधारे इतर वस्तू किंवा मालमत्ता खरेदी करण्याचे कॉन्ट्रॅक्ट असते. अशा कॉन्ट्रॅक्ट नोटची स्वतःची काही मूल्य नसते परंतु ज्या वस्तूसाठी ते दिलेले आहे. त्यावर वस्तूच्या किंमतीतील बदलावर त्याचे मूल्य अवलंबून असते. सध्या (Future Derivatives, Forward Derivutives, Option Derivaties व Swap Derivaties) असे प्रकार उपलब्ध आहेत.

७) अमेरिकन डिपॉझिटरी रिसिप्टस् (American Depository Receipts-ADR) : भारतीय

कंपन्यांनी (US) स्टॉक मार्केटमध्ये शेअर्स विक्री करण्यासाठी विक्रीस काढलेल्या रिसिप्ट्सना अमेरीकन डिपॉझीटरी रिसिप्टस् असे म्हणतात.

८) ग्लोबल डिपॉझिटरी (Global Depository Receipts) : ज्या भारतीय कंपन्यांनी आपल्या डिपॉझिटरी रिसिप्टस् बिगर (US) स्टॉक मार्केटमध्ये म्हणजे अमेरिकेव्यतिरिक्त इतर स्टॉक मार्केटमध्ये नोंदवलेले असतात त्यास (GDR) असे म्हणतात.

९) इंडियन डिपॉझिटरी (Indian Depository Receipts) : परदेशी कंपन्या आपले शेअर्स विकण्यासाठी भारतीय स्टॉक मार्केटमध्ये ज्या डिपॉझिटरी रिसिप्टस् विक्रीस काढतात त्यास (IDR) असे म्हणतात.

२.५.४ भांडवलबाजाराचे महत्त्व : (Importance of Capital Markets) :

प्रत्येक देशाच्या अर्थव्यवस्थेत भांडवलबाजार ही अत्यंत महत्त्वाची बाजारपेठ असते. या वित्तीय बाजारपेठांच्या विकासावर त्या देशातील आर्थिक किंबहुना औद्योगिक प्रगती अवलंबून असते. अशा भांडवलबाजाराचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे विषद करता येईल.

१) भांडवल बाजाराद्वारे देशातील बचत संकलित करण्याचे महत्त्वाचे कार्य केले जाते.

२) बँका व वित्तीय संस्थांनी संकलित केलेल्या बचतीचे रूपांतर भांडवलात करण्याचे कार्य भांडवलबाजाराद्वारे केले जाते.

३) देशातील उद्योजक - व्यावसायिकांना आवश्यक भांडवल उपलब्ध करुन देण्याची व्यवस्था हा बाजार करतो.

४) देशातील गुंतवणूकदारांना गुंतवणूक करण्यासाठी विविध प्रकारचे गुंतवणूकीचे पर्याय उपलब्ध करुन देणेचे कार्य भांडवलबाजाराद्वारे होते.

५) देशातील विकसित प्रदेशातील भांडवल अविकसीत किंवा अल्पविकसीत प्रदेशाकडे प्रवाहित करण्यासाठी भांडवलबाजाराची भूमिका महत्त्वाची असते.

६) देशातील उपलब्ध भांडवल किफायतशीर पर्यायामध्ये गुंतवणूक करण्याची सुविधा भांडवलबाजाराद्वारे मिळते.

७) देशातील साधनसामग्रीचा पर्याप्त वापर करण्यासाठी आवश्यक भांडवल संग्रहण करुन ते उपलब्ध करुन देण्याची व्यवस्था भांडवल बाजाराद्वारे केली जाते.

८) देशातील उद्योजक व व्यावसायिकांना त्यांच्या आवश्यकतेनुसार मध्यममुदती व दीर्घमुदती भांडवल कर्ज अथवा समभागाच्या स्वरूपात पुरवण्याचे कार्य भांडवलबाजार करतो.

९) उद्योजक व व्यावसायिकांना हवे असणारे विदेशी भांडवल उपलब्ध करून देण्याची व्यवस्था हा बाजार करतो. तसेच देशातील गुंतवणूकदारांना परदेशात गुंतवणूकीच्या संधीही उपलब्ध करून देतो.

१०) देशातील शासकीय प्रकल्प व शासकीय उद्योगांच्या अंमलबजावणीसाठी शासनास भांडवल उपलब्ध करुन देण्यासाठी भांडवलबाजार महत्त्वाची भूमिका पार पाडतो.

११) उद्योजक व्यावसायिकांना भांडवल उभे करण्यासाठी आवश्यक पायाभूत सेवा व रोखे खरेदी विक्रीची व्यवस्था भांडवलबाजाराद्वारे केली जाते.

१२) गुंतवणूकदारांनी गुंतवलेला निधी मुदतीपूर्वी रोख पैशामध्ये रुपांतरीत करण्यासाठी विक्री-पुनर्विक्रीची व्यवस्था करून रोखता उपलब्ध करुन देण्याचे कार्य भांडवलबाजाराद्वारे केले जाते.

२.५.५ भारतीय रोखे व विनिमय महामंडळ – सेबी :
(Securieties and Exchange Board of India - SEBI)

भारतीय भांडवल बाजाराचे नियंत्रण, नियमन व विकास घडवून आणण्याच्या दृष्टीने सन १९८० पासून विविध प्रयत्न करण्यात येत होते. तथापि भारतीय भांडवलबाजारासाठी स्वतंत्र अशी संस्था कार्यरत नव्हती म्हणून सन १९८८ मध्ये भारत सरकारने SEBI ची स्थापना केली चा संस्थेस १९९२ मध्ये स्वाययत्ता देण्यात आली आणि सन १९९२ मध्येच या संस्थेस वैधानिक दर्जा देऊन तिला भांडवलबाजाराची नियंत्रक म्हणून कायदेशीर मान्यता देण्यात आली.

सेबीची अवैधानिक संस्था म्हणून स्थापना – १२ एप्रिल १९८८

सेबीला वैधानिक मान्यता व कायदा – ३० जाने १९९२

वैधानिक संस्था म्हणून सेबीच्या कार्याची सुरुवात – १२ एप्रिल १९९२

सेबीचे मुख्य कार्यालय : मुंबई

सेबीचे विद्यमान चेअरमन : श्री. अजय त्यागी

सेबीची उद्दिष्ट्ये (Objectives Of SEBI) :

१) रोखेबाजारातील गुंतवणुकदारांच्या हिताचे संरक्षण करणे.

२) रोखेबाजारात विविध सुधारणा घडवून आणणे.

३) रोखेबाजाराचे नियंत्रण व नियमन करणे.

४) भांडवलबाजाराबाबतचे विविध प्रश्न व समस्या हाताळणे.

५) भांडवलबाजारात नियमितता व पारदर्शकता निर्माण करणे.

६) भांडवलबाजारातील गैरव्यवहारास आळा घालणे.

सेबीची भांडवल बाजारातील भूमिका (Role Of SEBI) :

१) सेबी ही भांडवलबाजारातील नियंत्रक संस्था असल्याने भारतीय भांडवलबाजारातील रोखे बाजार, रोखे दलाल, डिपॉझिटरी संस्था यांना मान्यता देण्याचे कार्य सेबी करेन.

२) भारतीय भांडवलबाजारातील विविध रोखे बाजारातील दैनंदीन व्यवहार लक्ष ठेवणे त्यावर पर्यवेक्षक करण्याचे कार्य सेबीद्वारे केले जाते.

३) भांडवलबाजारातील स्टॉक ब्रोकर्स, सब ब्रोकर्स, शेअर ट्रान्स्फर एजंट, मर्चंट बँका यांच्या कार्यपद्धतीवर व व्यवहारावर पर्यवेक्षक करण्याचे कार्य सेबी करते.

४) भांडवलबाजारात होणाऱ्या गैरव्यवहार व फसवणूकीच्या प्रकारावर लक्ष ठेवून दोषींवर कडक कारवाई करुन अशा प्रकारास आळा घालणे.

५) गुंतवणूकदारांच्या हितसंवर्धनासाठी कंपन्यांच्या मर्जर, टेकओव्हर क्लोजिंग इत्यादीवर लक्ष ठेवणे व त्यावर नियंत्रण ठेवणेचे कार्य सेबी करते.

६) भांडवलबाजारातील इनसायडर ट्रेडींग, कृत्रिम भाववाढ इत्यादी बाबी नियंत्रित करुन भांडवलबाजारात पारदर्शकता आणणेसाठी विशेष प्रयत्न करण्याची जबाबदारी सेबी पार पाडत आहे.

७) भारतातील रोखे बाजाराच्या कार्यपद्धतीतील त्रुटी कमी करण्यासाठी त्यांची तपासणी करणे, ऑडीट करणे, चौकशी करणे या जबाबदाऱ्या पार पाडणे हे सेबीचे महत्त्वाचे कार्य आहे.

८) गुंतवणुक व्यवहार वाढण्यासाठी कंपन्या, संस्था व सहाय्यक संस्थांना प्रोत्साहन देऊन व्यवहार वाढ घडवून आणण्यासाठी सेबी प्रयत्न करीत आहे.

९) देशातील स्टॉक मार्केट व स्टॉक ब्रोकर्ससाठी कायदे व नियमावली तयार करणे, त्यांच्यासाठी मार्गदर्शक सूचना जारी करुन त्यांची अंमलबजावणी करुन घेण्याची जबाबदारी ही संस्था पार पाडत आहे.

१०) भांडवल बाजारातील विविध तक्रारी व समस्यांची चौकशी करुन त्यांची सोडवणूक करण्याचे कार्यही सेबी करत आहे.

२.५.६ भारतीय भांडवल बाजारातील सुधारणा :

Reforms in Indian Capital Market

भारतीय भांडवलबाजार प्रामुख्याने १९९१ नंतरच्या काळात महत्त्वाच्या सुधारणा झालेल्या दिसून

येतात. त्यामधील काही सुधारणा पुढीलप्रमाणे सांगता येतात.

१) प्राथमिक भांडवलबाजारातील अडथळे कमी करण्यासाठी सन १९९२ मध्ये (Capital Issue (Control) Act) मध्ये सुधारणा करुन (Office of the controller of capital Issues) हे बंद करण्यात आले.

२) प्राथमिक भांडवल बाजारातील (IPO) खरेदी विक्रीतील गैरव्यवहार टाळण्यासाठी बाजाराधिष्ठीत मुल्यपद्धती (Market Based Pricing System) सुरु करण्यात आलेली आहे.

३) प्राथमिक व दुय्यम भांडवलबाजाराचे नियंत्रण, नियमन व विकास करण्यासाठी (SEBI) ची स्थापना करण्यात आलेली आहे.

४) भांडवलबाजाराच्या कार्यपद्धतीत सुसुत्रता आणण्यासाठी (Over the counter of Exchange (OTCE) व (National Stock Exchange (NSE) या रोखेबाजाराची स्थापना करण्यात आलेली आहे.

५) भारतीय कंपन्यांना विदेशात भांडवल संकलित करण्यासाठी (ADR) व (GDR) हे नवीन पर्याय उपलब्ध करुन देण्यात आलेले आहेत.

६) भारतीय गुंतवणूकदारांना परदेशी कंपन्यांच्या रोख्यांमध्ये गुंतवणूक करण्यासाठी (IDR) चा पर्याय उपलब्ध करुन दिलेला आहे.

७) विदेशी गुंतवणूक व विदेशी चलनव्यवहारात सुलभता आणण्यासाठी (Foreian Exchange Regulation Act-1973) रद्द करुन (Foreian Exchange Management Act-1999) करण्यात आलेला आहे.

८) थेट विदेशी गुंतवणुकीसाठी शासकीय मार्ग (Government Rute) व स्वयंचलित मार्ग (Automatic Fute) हे दोन पर्याय दिलेले आहेत. तसेच विदेशी गुंतवणुकीवरील निर्बंध कमी करण्यात आलेले आहेत.

९) उद्योजक व व्यावसायिकांना सेवा-सुविधा देण्यासाठी मर्चंट बँका, लिज फायनान्स कंपन्या, भागविमा संस्था, डिपॉझिटरी पार्टीसिपेंट साहस वित्त संस्था स्थापन करण्यास प्रोत्साहन दिलेले आहे.

१०) दुय्यम भांडवलबाजारात पारदर्शकता आणण्यासाठी ऑनलाईन ट्रेडींग सिस्टीम विकसित करण्यात आलेल्या आहेत.

११) गुंतवणुकदारांना जलद सेवा देण्यासाठी (D-Mat) सेवा विकसित करण्यात आलेली असून सर्व ब्रोकर्स ही सेव देत आहेत.

१२) गुंतवणुकीच्या व निर्गुतवणुकीच्या व्यवहाराची तात्काळ माहिती गुंतवणुकदारास देण्याबाबतचे निर्बंध घालण्यात आलेले आहेत.

१३) प्रत्येक रोखे बाजारात नोंदणी झालेल्या व विनोंदणी झालेल्या कंपन्यांची अद्ययावत यादी वेबसाईटवर प्रसिद्ध करण्याचे निर्बंध रोखे बाजारावर घालण्यात आलेले आहेत.

१४) गुंतवणुकदारांच्या सोईसाठी BSE, NSE, OTCE बरोबरच इतर १९ स्थानिक रोखेबाजार सुरु करण्यात आलेले आहेत.

१५) देशातील कंपन्यांच्या रोख्यांचे (Digital Storage) करण्यासाठी व त्यांच्या व्यवहारावर योग्य ते नियंत्रण ठेवण्यासाठी NSDL व CDSL या दोन डिपॉझिटरी संस्था स्थापन करण्यात आलेल्या आहेत.

१६) विदेशी चलनव्यवहारातील गैरव्यवहार रोखण्यासाठी (Prevention of Money Laundering Act (PMLA) 2002) हा कायदा करण्यात आलेला आहे.

१७) रोखे बाजारातील समाशोधन (Clearing) साठी (National Secunities Clearing Corporation (NSCC) या संस्थेची स्थापना १९९६ मध्ये करण्यात आलेली आहे.

१८) डिसेंबर २००१ पासून रोखे बाजारात सलग समाशोधन पद्धती (Rolling Settelment System-RSS) सुरु केलेली असून यानुसार (T+5, T+3, T+2) व सध्या (T+1) ही पद्धती वापरात आणलेली आहे.

१९) शेअर्स व कर्जरोख्यांबरोबरच गुंतवणुकीसाठीचा नवीन पर्याय म्हणून जून २००० पासून डेरीव्हेटीव्ह हा पर्याय देण्यात आला आहे.

२०) गुंतवणुकदारांना कंपन्यांच्या रोख्यांमधील पतपात्रेची माहिती देण्यासाठी नवनवीन पतदर्जाची स्थापना करण्यात येत आहे. यामध्ये (ICRA, CARE, CRISIL) या संस्थांबरोबरच (ONICRA, SMERA) इत्यादींचा समावेश होतो.

२१) गुंतवणुकदारांच्या हितास प्राधान्य देऊन त्यांची फसवणूक व गैरव्यवहारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी कडक नियमावली करण्यात आलेली आहे. त्यासाठी (Investers Education and Protection Fund-2001) स्थापन करण्यात आलेला आहे.

२२) (IPO, FPO) तसेच रोख्यांची खरेदी-विक्री व्यवहारातील गुंतागुंत कमी करुन त्यामध्ये सोईस्करता व सुलभता आणण्यासाठी विविध पद्धती व तंत्राचा वापर करण्यात येत आहे.

२.६ **रोखे बाजार** (Stock Exchanges) :

भांडवलबाजारातील दुय्यम भांडवलबाजारा (Secondary Capital Market) मध्ये महत्त्वाची भूमिका पार पाडणाऱ्या संस्था म्हणजेच रोखे बाजार (Stock Market) होत. प्राथमिक भांडवलबाजारात विकल्या गेलेल्या (IPO) ची पुनर्विक्री किंवा पुनर्खरेदी घडवून आणण्यासाठीची एक वैशिष्ट्यपूर्ण यंत्रणा म्हणजे रोखे बाजार असतात. प्रत्यक्षात ''रोखे बाजार म्हणजे रोख्यांची खरेदी-विक्रीचा व्यवसाय नियंत्रित करणारी, त्यास मदत करणारी व त्यांचे नियमन करणारी यंत्रणा असते.'' (Stock Exchanges are body constituted for the purpose of assisting, regulating or controling the business of buying, selling or dealing in securities) रोखे बाजारास (Securities Contract Regulation Act-1956) मधील (Section-3) नुसार मान्यता दिलेली असते.

रोखे बाजाराची प्रमुख वैशिष्ट्ये :

१) रोखे बाजार ही रोख्याच्या खरेदी-विक्रीची व्यवस्था असते.

२) शासकीय परवानगीशिवाय रोखे बाजार सुरु करता येत नाही.

३) रोखे बाजारावर सेबी चे नियंत्रण असते.

४) रोखे बाजाराचे प्रत्यक्ष कार्य सकाळी ९.३० ते ३.३० या वेळेत चालते.

५) रोखे बाजारातील खरेदी-विक्री ऑनलाईन ट्रेडींग सिस्टीमद्वारे केले जातात.

६) रोखे बाजारातील प्रत्यक्ष व्यवहारासाठी स्टॉक ब्रोकर्स व सब ब्रोकर्स मदत करत असतात.

२.६.१ **अ) मुंबई रोखे बाजार** : (Bombay Stock Exchange)

मुंबई रोखे बाजार म्हणजेच (Bombay Stock Exchange) हा भारतातील सर्वात जुना रोखे बाजार असून त्याची सुरुवात १८७५ मध्ये (The Native Shares & Stock Brokers Association) या नावाने झालेली होती. (BSE) हा भारतातीलच नव्हे तर आशिया खंडातील सर्वात जुना रोखे बाजार आहे.

(BSE) ची प्रमुख वैशिष्ट्ये :

१) (BSE) हा देशातील पहिला रोखे बाजार आहे.

२) (BSE) हा जगातील १०व्या नंबरचा सर्वात मोठा बाजार आहे.

३) (BSE Online Trading (BOLT) ही प्रणाली सन १९९५ पासून वापरली जात आहे.

४) सन २००८ मध्ये (BSE) ने करन्सी डेरीव्हेटीव्हचा व्यवहार सुरु केला.

५) सन २०१० पासून Smart Order Routing-SOR ही पद्धत सुरू केलेली आहे.

६) सन २०१० मध्येच BSE ने इस्लामिक फायनान्स बाबतचा (Shariah Index) सुरु केलेला आहे.

७) BSE ने भांडवलबाजाराचे प्रशिक्षण देणारी (BSE Institute) ही एक प्रशिक्षण संस्थाही सुरु केलेली आहे.

८) BSE चा (SENSEX (Sensetive Index) हा अत्यंत महत्त्वाचा निर्देशांक मानला जातो तो महत्त्वाच्या ३० कंपन्यांच्या शेअर्सच्या किंमतीवर आधारीत असतो.

९) BSE Mid - Cap व BSE - Small Cap हे मध्यम व अल्प भांडवल धारण करणाऱ्या कंपन्यांच्या शेअर्स निर्देशांक असतो.

१०) BSE मध्ये शेअर्स बरोबरच डेरीव्हेटीव्ह, ऑप्शनस्, म्युच्युअल फंड इत्यादी रोख्यांचे व्यवहार होत असतात.

२.६.२ राष्ट्रीय रोखे बाजार : (National Stock Exchange)

भारतातील भांडवल बाजारात नियंत्रित व शिस्तबद्ध रोखे बाजार स्थापन करण्यासाठी सन १९९२ मध्ये (National Stock Exchange) म्हणजेच (NSE) ची स्थापना करण्यात आली. हा देशातील राष्ट्रीय पातळीवर काम करणारा रोखे बाजार असून या बाजारात सर्वाधिक रोख्यांची उलाढाल केली जाते.

NSE **ची प्रमुख वैशिष्ट्ये** :

१) NSE हा देशातील पहिला पुर्ण स्वयंचलित रोखे बाजार आहे.

२) NSE चे मुख्य कार्यालय मुंबई येथे आहे.

३) NSE चा NIFTY50 हा मुख्य निर्देशांक असून तो देशातील महत्त्वाच्या ५० कंपन्यांच्या शेअर्सवर आधारित आहे.

४) NSE ला रोख बाजार म्हणून कायदेशीर मान्यता सन १९९३ मध्ये प्राप्त झाली.

५) NSE ने सन २००८ मध्ये (Securities Lending and Barrowing Scheme (SLBS) सुरु केलेली आहे.

६) सन २०१२ मध्ये NSE ने लघुउद्योगांसाठी (SME Specific EMERGE Platform) सुरु केलेला आहे.

७) NSE च्या शाखा मुंबई, अहमदाबाद, चेन्नई, दिल्ली, हैद्राबाद, कोलकत्ता येथे आहेत.

८) NSE द्वारे महत्त्वाच्या १२ बँकांच्या शेअर्सवर आधारीत (Nifty Bank) हे डेरीव्हेटीव्ह जारी केलेले आहे.

९) १ जुलै २०१६ पासून NSE ने (NSE-Electronic Debt Bidding platform (NSE-EBP) सुरु केलेला आहे.

१०) NSE ने ट्रेडींग साठी (NSE- Mobile) हे ॲप्लिकेशन उपलब्ध करून दिलेले आहे.

२.६.३ मल्टी कमॉडीटी एक्स्चेंज ऑफ इंडिया : (MCX)
(Multi-Commodity Exchange of India)

MCX हा भारतातील वस्तूच्या खरेदी-विक्रीचा स्वतंत्र व नियंत्रित बाजार असून या बाजारात विविध प्रकारच्या निर्देशित वस्तूची खरेदी-विक्री केली जाते. (MCX) ची स्थापना १० नोव्हेंबर २००३ मध्ये झालेली असून त्याचे कार्यालय मुंबई मध्ये आहे. सन २०१५ पर्यंत (MCX) चे नियंत्रण (Forward Market Commission (FMC) द्वारे केले जात होते. मात्र २८ सप्टेंबर २०१५ पासून या बाजाराचे नियंत्रण सेबी (SEBI) कडे सोपवण्यात आलेले आहे.

१) MCX हा वस्तूच्या खरेदी-विक्रीचा नियंत्रित बाजार आहे.

२) MCX मध्ये (Commodity Derivatives) ची देवाण घेवाण केली जाते.

३) MCX च्या स्थापनेसाठी विविध राष्ट्रीयकृत बँका, वित्तीय संस्था व बिगर वित्तीय संस्थांनी भांडवल पुरवलेले आहे.

४) MCX मध्ये सदस्य असलेल्या घटकांनाच व्यवहार करता येतात. यामध्ये (Trading Cum Clearing Members (TCM), Professional Clearing Members (PCM)) असतात.

५) MCX चे कामकाज सोमवार ते शनिवार या दिवसांमध्ये चालते शेतमाल व्यवहार सकाळी १०.०० ते सायंकाळी ५.०० पर्यंत चालतात तर बिगरशेतमालाचे व्यवहार सकाळी १०.०० ते रात्री ११.३० पर्यंत चालतात.

६) MCX मध्ये वस्तू खरेदी-विक्रीसाठी (Limit Order, Market order, stop loss order) किंमत पद्धती वापरल्या जातात.

७) MCX मध्ये सोने, चांदी, कॉपर, निकेल, ॲल्युमिनिअम, क्रुड ऑईल, कापूस, पाम, वेलची, इत्यादीची खरेदी-विक्री होते.

२.७ सारांश :

वित्तीय बाजारपेठ ही एक अर्थव्यवस्थेतील महत्त्वपूर्ण यंत्रणा असून त्यामध्ये नाणेबाजार व भांडवलबाजाराचा समावेश असतो. नाणेबाजार हा अल्पमुदती निधीचा बाजार असून त्यामध्ये मागणी देय कर्जबाजार, हुंडी बाजार, अंतरबँक कर्ज बाजार, ठेवप्रमाणपत्रे व व्यापारी पतपत्रांचा बाजार, स्वीकृती बाजार, मनी मार्केट म्युच्युअल फंड, रेपो बाजार, तारण कर्ज बाजार, अंतर-उद्योग ठेवींचा बाजार हे उपबाजार असतात तसेच या बाजाराचे संघटित नाणेबाजार व असंघटीत नाणेबाजार असे दोन प्रकारात वर्गीकरण केले जाते.

भांडवलबाजार हा दिर्घमुदती व मध्यममुदती निधीचा बाजार असून यामध्ये प्राथमिक व दुय्यम भांडवलबाजार सरकारी रोखे बाजार व खाजगी कंपन्यांच्या रोख्यांचा बाजार असे उपप्रकार असतात. भांडवलबाजारात बँका, विमा कंपन्या, म्युच्युअल फंड, विकास बँका, गुंतवणूक बँका, स्टॉक मार्केट, डिपॉझिटरी संस्था, पतदर्जा संस्था, (RTA) ब्रोकर्स व सब ब्रोकर्स इत्यादी घटक कार्यरत असतात.

भांडवलबाजार व नाणेबाजाराचा विचार करता (RBI) व (SEBI) या दोन नियंत्रक संस्था असून (DFHI) ही नाणेबाजारातील दुय्यम बाजाराचे तट भांडवल बाजारात (BSE,NSE) यांच्याबरोबरच इतर २० स्टॉक एक्स्चेंज दुय्यम भांडवलबाजाराचे कार्य करत आहेत.

२.८ पारिभाषिक शब्द

अल्पमुदती निधी - एक वर्षापेक्षा कमी मुदतीचा निधी

मध्यममुदती निधी - एक ते पाच वर्षे मुदतीसाठीचा निधी

दिर्घमुदती निधी - पाच वर्षापेक्षा अधिक मुदतीचा निधी

रोखता - रोख पैसा अथवा तात्काळ खरेदी शक्ती

कोषागार हुंडी - शासकीय कर्जासाठी विक्रीस काढलेली हुंडी

विनियंत्रण - नियंत्रण मुक्त करण्याची प्रक्रिया

२.९ सरावासाठी स्वाध्याय

१) बहुपर्यायी प्रश्न

१) नोटीस मनी ची मुदत..... एवढी असते.

अ) १७ दिवस ब) ३ दिवस क) २० दिवस ड) यापैकी नाही

२) कोषागार हुंड्यांची मुदत..... एवढी असते.

अ) ८१ दिवस ब) १८२ दिवस क) ३६४ दिवस ड) वरील सर्व

३) DFHI ची स्थापना .....यावर्षी झाली.

अ) १९८९ ब) १९८८ क) १९९० ड) १९९५

४) IPO ची विक्री .....मध्ये होते.

अ) नाणेबाजार ब) प्राथमिक भांडवल बाजार क) दुय्यम भांडवलबाजार

ड) विदेशी विनिमय बाजार

५) बाँबे स्टॉक एक्स्चेंज ची स्थापना .....वर्षी झाली.

अ) १८७५ ब) २०१३ क) १७७५ ड) १९७५

६) BOLT प्रणालीमधील T म्हणजे .....होय.

अ) Trading ब) Training क) Term ड) Treem

७) NSDL ची स्थापना .....वर्षी झाली.

अ) १९९९ ब) १९९६ क) १९९७ ड) १९९५

८) राष्ट्रीय रोखे बाजाराचे कार्यालय..... येथे आहे.

अ) दिल्ली ब) हैद्राबाद क) मुंबई ड) चेन्नई

९) SEBI प्रणाली मधील E .....दर्शवतो.

अ) Electronics ब) Eeast क) Exchange ड) EFT

१०) MAX मध्ये.....या वस्तूचा व्यापार होतो.

अ) सोने ब) चांदी क) निकेल ड) सर्व

स्वाध्यायाची उत्तरे :

१) ड २) ड ३) ब ४) ब ५) अ ६) अ ७) ब ८७) क ९) क १०) ड

ब) दिर्घोत्तरी प्रश्न :

१) नाणेबाजार म्हणजे काय? नाणेबाजारातील उपबाजार सांगा.

२) भांडवलबाजाराची रचना स्पष्ट करा.

३) नाणेबाजाराची वित्तीय साधने स्पष्ट करा.

४) भांडवल बाजारातील वित्तीय साधने स्पष्ट करा.

५) नाणेबाजाराचे महत्त्व स्पष्ट करा.

क) थोडक्यात टिपा लिहा.

१) DFHI

२) SEBF

३) नाणेबाजारातील सुधारणा

४) BSE व NSE

५) भांडवल बाजारातील सुधारणा

२.१० अधिक वाचनासाठी पुस्तके :

१) Bhole L.M. & Mahakud Sitendra (2010) Financial Instituteions and Markets, Tata Megraw Hills, ISBN - 978-0-07-008048-5

२) D.K. Murthy and Venugopal (2009), Indian Financial System, I.K. International Publishing House, ISBN-81-882337-88-4

३) University of Kolkatta (2010), Indian Financial System, University of Kolkatta.

४) ICSI (2014), Capital, Commodity and Money Market, The Institute of Company Secredories of India, New Delhi

५) Shashi Gupta, Neeta Gupta, Nishaja Agarawal (2014), Financial Institutions and Markets, Kalyani Publishers, New Delhi,

६) Khan M.Y. (2009). Indian Financial System, Tata MCGraw Hills, New Delhi, ISBN-10-0-07-008 049-6

७) Subhash Chandra Das (2015), The Financial System in India, PHI Learning Pvt. Ltd. Delhi-ISBN-978-81-203-5059-4

८) Sapana Nibsaiya (1980), Indian Financial System, Vikas Publications, New Delhi ISBN-93-25-98 33 11.

●●●

घटक क्रमांक : ३

वित्तीय बाजारपेठेतील जोखीम व्यवस्थापन

(Risk Management in Financial Markets)

अनुक्रमणिका :

३.० उद्दिष्ट्ये

३.१ प्रास्ताविक

३.२ विषय विवेचन

- ३.२.१ जोखीमेचे प्रकार
- ३.२.२ वित्तीय बाजरपेठेतील जोखीम व्यवस्थापन
- ३.२.३ जोखीम सुरक्षितता साधने
- ३.२.४ व्यवहार आणि उपयोगिता

३.३ सारांश

३.४ पारिभाषीक शब्द व अर्थ

३.५ स्वयं अध्ययन प्रश्न

३.६ अधिक वाचनासाठी पुस्तके (संदर्भ ग्रंथ)

३.० उद्दिष्ट्ये : (Objectives)

वित्तीय बाजारपेठेतील जोखीम व्यवस्थापन या घटकाच्या अध्ययनानंतर खालील बाबींचे आकलन होते.

१) जोखीम म्हणजे काय? याचा अर्थबोध होतो.

२) वित्तीय बाजारपेठेतील जोखीमेच्या विविध प्रकाराचे आकलन होते.

३) वित्तीय बाजारपेठेत जोखीम व्यवस्थापन कसे असते याचा अर्थबोध होतो.

४) वित्तीय बाजारपेठेत जोखीम सुरक्षिततेसाठी व्यवस्थापन कसे असते याचे आकलन होईल.

५) जोखीम सुरक्षिततेची साधने कोणती आहेत याची माहिती मिळेल.

६) वित्तीय बाजारपेठेत जोखीम व्यवस्थापनेची प्रत्यक्ष कार्यवाही कशी होते यांच्या टिकात्मक अवलोकनाचा अर्थ स्पष्ट होईल.

७) विकलजाची ५२ आठवडी बाजार प्रवृत्ती कशी असते याचे आकलन होईल.

३.१ प्रास्ताविक (Introduction) :

विशेषत: विकसनशील देशाच्या विकास प्रक्रियेत वित्तीय संस्थांची भूमिका ही सकारात्मक व महत्वपूर्ण असते. काही घडामोडींच्या आधारे असे म्हणता येईल की, मागील दोन दशकात वित्तीय प्रणालीची भूमिका भारतातच नव्हे तर जगभरात अत्यंत महत्वपूर्ण ठरलेली आहे. वैश्वीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये वित्तीय प्रणाली व वित्तीय जोखीम व्यवस्थापन या संकल्पनेला अनन्यसाधारण महत्व प्राप्त झाले आहे. यामुळे वित्तीय जोखीम म्हणजे काय? तिचे विविध प्रकार कोणते आहेत. याचा अभ्यास या घटकात केला आहे. याचबरोबर वित्तीय बाजारपेठेतील जोखीम व्यवस्थापन आणि जोखीम सुरक्षिततेची साधने याचाही विस्ताराने अभ्यास या घटकात केला आहे. जोखीम व्यवस्थापन कार्यप्रणालीचे टिकात्मक विवेचन हे व्यवहारीकदृष्टया कसे चालते याचा अभ्यास केला आहे. तसेच विकलजाची ५२ आठवडी बाजार प्रवृत्ती कशी असते याचेही अवलोकन या घटकात करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

३.२ विषय विवेचन :

या घटकाच्या विषय विवेचनात खालील बाबी अंतर्भूत आहेत.

१) जोखीमेचा अर्थ

२) वित्तिय बाजारपेठेतील जोखीम व्यवस्थापन

३) जोखीम सुरक्षितता साधने

४) व्यवहार आणि उपयोगिता

या बाबी विषय विवेचनात येतात. याचा सविस्तरपणे अभ्यास पुढीलप्रमाणे केला आहे.

३.२.१ जोखीमेचा अर्थ (Risk Meaning) :

वित्तीय बाजारपेठेत केलेली गुंतवणूक ही जोखीमभरी असते. कारण वित्तीय बाजारपेठेवर परिणाम करणारे बरेच घटक हे राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय असतात. परिणामी केलेल्या गुंतवणूकीचे नुकसान होणार नाही. यासाठी योग्य ती खबरदारी घ्यावी लागते. यालाच वित्तीय बाजारपेठेतील जोखीम व्यवस्थापन असे म्हणतात. जोखीम या शब्दाचा अर्थ समजण्यासाठी आपल्याला तीन संकल्पना थोडक्यात समजून घेणे क्रमप्राप्त ठरते. त्या म्हणजे निश्चितता, अनिश्चितता व जोखीम होत. निश्चितता म्हणजे वित्तीय बाजारपेठेत केलेल्या गुंतवणूकीचा निश्चितपणे परतावा मिळणे होय. यात गुंतवणूकदाराने जोखीम स्विकारुन ती गुंतवणूक केलेली असते. त्यावर त्यास निश्चितपणे परतावा मिळतो. अनिश्चितता म्हणजे वित्तीय बाजारपेठेत केलेल्या गुंतवणूकीवर मिळणाऱ्या परताव्यावर परिणाम करणारे घटक अज्ञान असतात. त्यामुळे मिळणारा परतावा अनिश्चित स्वरूपाचा असतो. अशा स्थितीला वित्तीय बाजारपेठेतील अनिश्चितता असे म्हणतात. तसेच जोखीम म्हणजे वित्तीय बाजारपेठेत केलेली गुंतवणूक व त्यावर परिणाम करणारे घटक हे निश्चित माहित असलेले तसेच अज्ञातही असतात. त्यामुळे गुंतवणूक करणे हे जोखमीचे असते. अशा परिस्थितीतील गुंतवणूकीस जोखीम असे म्हणतात.

जोखीमेचे प्रकार (Types of Risk) **:**

वरील विभागामध्ये जोखीम म्हणजे काय व त्याचा अर्थ आणि त्यासंबंधीत तीन संकल्पना स्पष्ट केल्या आहेत. या विभागात आपण जोखीमीचे प्रकार कोणते आहेत. त्याचा अभ्यास करणार आहोत. प्रामुख्याने जोखीमेचे पत जोखीम, वित्तिय जोखीम, बाजारपेठ जोखीम, व्याजदर जोखीम व विदेशी विनिमय दर जोखीम हे प्रकार आहेत. याजोखीम प्रकाराचा अभ्यास पुढीलप्रमाणे केला आहे.

१) पत जोखीम (Credit Risk) **:**

वित्तीय बाजारपेठेत गुंतवणूक करताना गुंतवणूकदार हा कंपनी, संस्था यांच्या बाजारातील पत दर्जावर आधारीत गुंतवणूक करतो. परंतु काही कारणाने या कंपनी व संस्थेचा पत दर्जा घसरला तर गुंतवणूकीत नुकसान होण्याची शक्यता वाढते. अशा प्रकारच्या जोखीमेस पत जोखीम असे म्हणतात.

२) वित्तीय जोखीम (Financial Risk) **:**

वित्तीय बाजारपेठेत गुंतवलेले पैसे जर कंपन्या किंवा संस्थांना कर्जाऊ दिले गेले तर त्यांचा परतावा व नफा हा कर्जफेडीवर अवलंबून असतो. अशा प्रकारच्या जोखीमेस वित्तीय जोखीम असे म्हणतात.

३) बाजार जोखीम (Market Risk) **:**

वित्तीय बाजारपेठेत केलेली गुंतवणूक ही वित्तीय बाजारातील दैनदिन व्यवहारावर अवलंबून असते. सरकारचे पत धोरण, आंतरराष्ट्रीय बाजारात घडणाऱ्या घडामोडी, राजकीय पेचप्रसंग यामुळे गुंतवणूक जोखीमेची होते. यास बाजार जोखीम असे म्हणतात.

४) व्याजदर जोखीम (Interest Rate Risk) **:**

वित्तिय बाजारपेठेतील व्याजदर जोखीम ही गुंतवणूकीवर लावण्यात येणाऱ्या व्याजदराशी निगडीत आहे. व्याजदरात झालेला बदल हा गुंतवणूकीच्या मिळणाऱ्या परताव्यावर परिणाम करतो, व्याजदर जोखीम ही दोन भागात विभागली जाते. ती म्हणजे (अ) किंमत जोखीम व (ब) पुर्नगुंतवणूक जोखीम होय. वित्तिय बाजारपेठेतील सुरक्षा किंमत व व्याजदर यातील व्यस्त संबंधावर किंमत जोखीम निर्भर असते तसेच उत्पन्नाची पुर्नगुंतवणूक ही व्याजदराच्या अनिश्चिततेमुळे जोखमीची होते या दोन्ही विभागातील जोखीमेंना व्याजदर जोखीम असे म्हणतात.

५) विदेशी विनिमय जोखीम (Foreign Exchange Risk) **:**

वित्तीय बाजारपेठेत केलेल्या गुंतवणूकीचा परतावा हा आंतरराष्ट्रीय विनिमय दराशी निगडीत असतो. भारतीय रूपया परकीय चलनाच्या तुलनेत किती मजबूत किंवा कमजोर आहे. यावर नफा अथवा परतावा अवलंबून असतो. जर काही कारणाने रूपयाचे अवमुल्यन झाले तर गुंतवणूकीच्या परताव्यावर परिणाम होतो. बऱ्याचशा वित्तीय संस्था या आंतरराष्ट्रीय बाजारामध्ये गुंतवणकदाराचे पैसे गुंतवितात त्यामुळे अशा पध्दतीच्या जोखीमेला विदेशी विनिमय जोखीम असे म्हणतात. स्थिर विनिमय दर पध्दतीमध्ये विदेशी विनिमय जोखीम आढळून येत नाही. याउलट बदलता विनिमय दर पध्दतीमध्ये अधिक विदेशी विनिमय जोखीम आढळून येते म्हणजेच आंतरराष्ट्रीय विनिमय दराशी संबंधित ही जोखीम आहे.

३.२.२ वित्तीय बाजारपेठेतील जोखीम व्यवस्थापन (Risk Management in Financial Markets)

उत्पादन पेढीच्या आर्थिक मुल्यांचे वित्तीय साधनांच्या मदतीने केलेले जोखीमेचे व्यवस्थापन म्हणजे वित्तीय जोखीम व्यवस्थापन होय. उदा. पत जोखीम, बाजारपेठ जोखीम, विदेशी विनिमय जोखीम, आकारमान जोखीम, तरलता जोखीम, बदलती जोखीम, महागाई जोखीम, कायदेशीर जोखीम, क्षेत्रीय जोखीम इ. कोणत्या प्रकारची जोखीम आहे हे ओळखून त्यांचा उगम शोधून तसेच त्यांचे योग्य पध्दतीने मुल्यमापन करून त्यांच्यात सुधारणा करणे अथवा त्या जोखीम दूर करण्याचा प्रयत्न करणे यालाच वित्तीय बाजारपेठेतील जोखीम असे म्हणतात.

वित्तीय बाजारपेठेतील जोखीम व्यवस्थापन हे गुणात्मक व संस्थात्मक स्वरूपाचे असते. विशेषत: जोखीम व्यवस्थापन व वित्तीय जोखीम व्यवस्थापन यामध्ये वित्तीय साधनांच्या सुरक्षिततेवर जाणीवपूर्वक लक्ष ठेवले जाते. जागतिक स्तरावर बँकिंग क्षेत्रामध्ये आंतरराष्ट्रीय बँकांमधील कार्यात्मक, पत आणि बाजारपेठ जोखीम शोधण्यासाठी 'बेसल अकॉर्ड' चा वापर केला जातो. या बेसल अकॉर्डच्या सहाय्याने या विविध जोखीमींचे व्यवस्थापन करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

वित्तीय जोखीम व्यवस्थापनाचे उपयोग खालील प्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

वित्तीय सिध्दांत अथवा वित्तीय अर्थशास्त्र असे स्पष्ट करते की, पेढीने भागधारकांच्या मूल्य वृध्दीचे प्रकल्प हाती घेतले पाहिजेत. ज्याद्वारे वित्तीय जोखमीचे व्यवस्थापन योग्यरितीने होईल. वित्तीय अर्थशास्त्राद्वारे असे स्पष्ट होते की, भागधारक किंवा गुंतवणूकदार हे स्वत:च्या जोखमीवर मूल्यवृध्दी करू शकणारे प्रकल्प करतात. ते पेढीचे व्यवस्थापन करू शकत नाहीत. बाजारपेठेतील वित्तीय जोखीम व्यवस्थापन असे दर्शविते की, जी वित्तीय जोखीम गुंतवणूकदार किंवा भागधारक घेऊ शकतात. ती जोखीम उत्पादन पेढीच्या व्यवस्थापनाने स्वत:च्या जोखीमेवर घेऊ नये असे केल्यास वित्तिय बाजारपेठेत पेढी व्यवस्थापनास होणारे नुकसान स्वत:वर येत नाही. तर होणारे नुकसान हे दुसऱ्यावर ढकलले जाते. म्हणजे अशा प्रकारची जोखीम उत्पादन पेढीने स्वत:वर घेवू नये. वित्तीय जोखीम व्यवस्थापन ही संकल्पना असंबंधीत सुरक्षितता सिध्द करते. पूर्ण स्पर्धेच्या बाजारपेठेत एखादी उत्पादन पेढी वित्तीय जोखीमेची सुरक्षितता घेऊन स्वत:ला वित्तीय जोखीम ठरवू शकत नाही. कारण वित्तीय बाजारपेठेतील चालणारे कार्य हे पूर्ण स्पर्धेतील चालणाऱ्या कार्यासारखे नसते. कारण पूर्ण स्पर्धेत कोणतीही पेढी किंमत ठरवू शकत नसल्याने बाजारात असणाऱ्या किंमतीस आपले उत्पादन विकते. त्यामुळे पेढीस सामान्य नफ्याचीच प्राप्ती होते. म्हणून पूर्ण स्पर्धेतील पेढीचे वित्तिय जोखीमेची सुरक्षितता आपल्याकडे घेवू नये अथवा त्यांनी तसे करु नये. थोडक्यात, यावरून असे सिध्द होते की, वित्तीय जोखीम व्यवस्थापनाच्या मदतीने पेढी व्यवस्थापक भागधारकांसाठी मूल्य वृध्दीच्या विविध संधी उपलब्ध करू शकतात. याचबरोबर कोणत्या प्रकारची जोखीम ही भागधारकांसाठी कमी जोखमीची आहे हे देखील ठरवावे लागते. आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत वित्तीय जोखीम व्यवस्थापनाचे स्वरूप बदलणारे असते. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना अशा प्रकारच्या अनेक आव्हानांचा अथवा अडचणींचा सामना करावा लागतो.

३.२.३ जोखीम सुरक्षितता साधने (Risk Hedging Instruments) :

वित्तीय बाजारात केलेली गुंतवणूक ही बऱ्याच वेळेस जोखीमेची असते. ही जोखीम कमी करण्यासाठी वित्तीय बाजारात काही नवीन पध्दतीच्या गुंतवणूकीचे पर्याय उपलब्ध असतात. जेणेकरून गुंतवणूकदाराने केलेली

गुंतवणूक तोट्यात जाणार नाही. सर्वात प्रभावी जोखीम सुरक्षिततेचे साधन म्हणजे व्यापारक्षम सुरक्षितता म्हणजे विकलज (Derivatives) होय. विकलज सुरक्षितता म्हणजे द्विपक्षीय करार होय की ज्याची किंमत ही प्रत्यक्ष किंवा अंदाजित मालमत्तेच्या किंमतीवर अवलंबून असते. या मालमत्तेमध्ये वस्तू तारण किंवा मुद्रा यांचा समावेश होतो. या विकलजामध्ये (डेरिव्हेटिव) भविष्यातील करार देखील समाविष्ट असतात. भविष्यातील भांडवली बाजार निर्देशांक, पर्यायी करार तसेच मालमत्तेची आदलाबदल या संकल्पनेचा डेरिव्हेटिवमध्ये समावेश होतो.

वित्तीय बाजारपेठेतील जोखीमेच्या सुरक्षिततेसाठी विकलजाचे (डेरिव्हेटिवचे) पुढील प्रकार अथवा साधने थोडक्यात स्पष्ट करता येतील.

(अ) भविष्य निर्धारित करार (Forwards Derivatives) **:**

या भविष्य निर्धारित करारामध्ये वस्तूची पोहोच भविष्यातील निश्चित तारखेला निर्धारित केलेली असते. या करारालाच निश्चित पोहोच करार (Specific Delivery Contract) असेही म्हणतात. याचे दोन प्रकार आहेत. (अ) न बदलणारे निश्चित पोहोच करार (Non-Transferable Specific Delivery Contract) आणि बदलणारे निश्चित पोहोच करार (Transferable Specific Delivery Contract). वित्तिय बाजारातील जोखीम सुरक्षिततेच्या या प्रकारात जोखीम ही निश्चित तारखेला निर्धारित केलेली असते. यात दोन पोहोच करार केले जातात.

(ब) भविष्य करार (Future) **:**

भविष्य करार म्हणजे बदली निश्चित भविष्य पोहोच करार होय. हा करार द्विपक्षीय असून यात विनिमयाच्या अटी दोन्ही पक्षासाठी निश्चित असतात अथवा त्या रोजीच्या विनिमयाची निश्चित किंमत ही भविष्यातील निश्चित तारखेस ठरलेली असते. या कराराचा कालखंड हा ३ ते २१ महिन्यांच्या दरम्यान असतो. वित्तिय भविष्य कराराची उदाहरणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील. ती म्हणजे मालमत्तेच्या आधारावर करार हा वस्तू भविष्य व वित्तीय भविष्य, शेअर बाजार निर्देशांक, व्याजदर भविष्य आणि चलन भविष्य इ. होत. शेअर बाजार निर्देशांक करार हा बाजारातील शेअर मूल्यांवर आधारित असतो. शेअर बाजारातील मूल्य जशा प्रकारे बदलेल त्यानुसार शेअर बाजार निर्देशांक करार देखील बदलतो. व्याजदर करार हा किंमतीवर अवलंबून असतो. यात उदा. कोषागार बील, बाँड, ऋणपत्रे, व्यापारी बीले, ठेवपत्रे आणि तारण कर्ज इ. चा समावेश होतो.

व्यापार हा लिलाव बाजारपेठेत भविष्यातील देवाण-घेवाणीच्या आधारावर केला जातो. यामध्ये प्रामुख्याने घाऊक बाजाराचा समावेश होतो. जोखीम भविष्य करार विनिमय सुरक्षा ही खरेदीदार व विक्रेते या दोघांसाठी आवश्यक असते. ही आवश्यकता किंमतीतील बदलातील अतिरिक्त हिस्सा स्थिर करण्यासाठी खरेदीदार व विक्रेते यासाठी असते. शिल्लकीच्या कराराचा समझोता हा संपुष्टात येण्याच्या मुदतीपूर्वी भविष्यातील वाटाघाटीच्या नियमांच्या आधारे केला जातो. सुव्यवस्थित व योग्य प्रकारे काम करणारे भविष्य करार बाजारपेठेत विविध सेवा पुरवितात त्या सेवा म्हणजे (१) खरेदीदार व विक्रेते यांना किंमत बदलाच्या काळात सुरक्षिततेच्या सेवा पुरविणे. (२) बाजारपेठेतील किंमतीत स्थैर्यता प्रस्थापित करणे या दोन सुविधा प्रामुख्याने पुरविल्या जातात. या माध्यमातून भविष्य करार बाजारपेठेत सेवा पुरवून सुरक्षितता पुरवण्याचा प्रयत्न करतात.

(क) पर्यायी करार (Options) **:**

विक्रेते आणि खरेदीदार या दोघांमधील करार हा पर्यायी करार असतो. यामध्ये विक्रेत्याने पुरवठा करणे आणि खरेदीदाराने त्याची स्विकृती करणे ही पर्यायी कराराची जबाबदारी असते. जेव्हा खरेदीदाराला मालमत्ता स्विकृत करण्याचा अधिकार असतो. तेव्हा त्याला ' कॉल ऑपशन ' असे म्हणतात. आणि जेव्हा खरेदीदाराला मालमत्ता मिळाल्यावर रक्कम आदा करणेची सोय असते तेव्हा त्याला '' पूट ऑपशन'' असे म्हणतात. म्हणजेच पर्यायी करारात विक्रेत्याने खरेदीदारांसाठी आवश्यक असणारा पुरवठा करणे हा उद्देश असतो. या पर्यायी करारात कॉल ऑपशन आणि पूट ऑपशन या दोन साधनांचा योग्य वापर केलेला असतो. या पर्यायी कराराचे काही महत्त्वाचे प्रकार पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

(i) **रोखे निर्देशांक पर्याय** (Stock Index Options) **:**

रोखे निर्देशांक पर्यायामध्ये गुंतवणूकदारांना सामान्य बाजारपेठेत व्यवहार करता येतो. निर्देशांक पर्यायी करारामधील गुंतवणूक व्यूहरचना ही वैयक्तिक पर्यायी कराराप्रमाणे असते.

(ii) **मुद्रा पर्यायी करार** (Currency Options) **:**

विदेशी विनिमय दरातील चढ-उतारापासून होणाऱ्या नुकसानाची सुरक्षितता मुद्रा पर्यायी करार करते.

(iii) **भविष्य पर्यायी करार** (Features Options) **:**

भविष्य पर्यायी करार हे पर्याय व भविष्य कराराचे संयोग ठरते.

पर्यायी करार धारकांना म्हणजेच विक्रेते आणि खरेदीदार यांना होणाऱ्या लाभांचे स्पष्टीकरण या भागात केले आहे. पर्यायी करार धारकांना लाभांश व व्याज मिळत नाही. पर्यायी करारामध्ये भाग धारकांना करामध्ये सूट घेता येते. तसेच बोली बाजारामध्ये मालमत्तेवरील दावा नियंत्रित करता येतो. गुंतवणूकदाराचा अधिकतम तोटा हा पर्यायांच्या किंमती इतका असतो. पर्यायी करार हा विक्रेते व खरेदीदार या दोघांनाही फायदेशीर होवू शकतो. त्यांना लाभांश जरी मिळत नसला तरी करामध्ये सूट मिळू शकते.

(ड) अदलाबदल (Swaps) **:**

अदलाबदल करारामध्ये दोन पक्षामध्ये करार असतो. हा द्विपक्षीय करार निश्चित कालावधीसाठी परतफेड करण्यासाठी केलेला असतो. या अदलाबदल करारामध्ये मालमत्ता विनिमय तसेच मुद्रा विनिमय यांचा समावेश असतो. तसेच यामध्ये तत्कालीक व भविष्यकालीन व्यवहार केले जातात. पक्षाला ठरविलेला करार परत घेता येतो किंवा तो रद्दबातल करता येतो. हा अदलाबदल करार खरेदीदार व विक्रेते या दोघांमध्ये होतो. या दोघांच्याही फायद्याचा हा अदलाबदल करार असतो. या द्विपक्षीय अदलाबदल करारामध्ये वर्तमान व्यवहार तसेच भविष्यकालीन व्यवहार केले जातात. जेणेकरुन बाजारातील जोखीम कमी करता येईल. या अदलाबदल कराराचे प्रकार पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

i) **व्याजदर अदलाबदल करार** (Interest Rate Swaps) **:**

व्याजदर अदलाबदल करार हा द्विपक्षीय करार असून त्यामध्ये परतावा हा विशिष्ट रक्कमेवरती निर्धारित

केलेला असतो. व्याजदर अदलाबदल करार हा १ वर्षापासून ते १५ वर्षापर्यंतचा करार असतो. या व्याजदर अदलाबदल कराराचे दोन्ही पक्षांना फायदे होतात. व्याजदर अदलाबदल कराराचे काही उपप्रकार आहेत. ते म्हणजे अधिकार पत्र अदलाबदल, आधारभूत अदलाबदल, रोखे अदलाबदल, पर्यायी अदलाबदल, आंतरबाजारपेठ अदलाबदल आणि कर अदलाबदल करार हे सर्व उपप्रकार आहेत. या माध्यमातून बाजारातील जोखीम कमी करुन बाजारपेठेतील फायदे मिळविण्याचा प्रयत्न केला जातो.

ii) **मुद्रा अदलाबदल** (Currency Swaps)**:**

विदेशी चलनाची अदलाबदल स्थानिक बाजारपेठेत करणे म्हणजे मुद्रा अदलाबदल करार होय. मुद्रेची अदलाबदल करताना विनिमय दर आणि भविष्य बाजारपेठेतील व्यवहार निश्चित केला जातो. याचा फायदा अदलाबदल करणाऱ्या दोन्ही पक्षांना होतो. तसेच बाजारपेठेचे योग्य व्यवस्थापन होण्यास मदतही होते.

iii) **कर्ज समता अदलाबदल** (Debt-Equity Swap)**:**

नजिकच्या काळात अल्पविकसीत देशांमध्ये कर्ज समता अदलाबदलामध्ये लाक्षणिक वाढ झालेली आहे. गुंतवणूकदार अल्पविकसीत देशांकडून विदेशी कर्ज (डॉलर) घेतात व त्यावर त्यांना व्याजदरात सूट देतात. त्याला स्थानिक मुद्रेमध्ये परिवर्तीत करतात.

३.२.४ व्यवहार आणि उपयोगिता (Practical and Applications) :

वित्तिय बाजारपेठेतील जोखीम व्यवस्थापनेची उपयोगिता व व्यवहारीकता तपासणे येथे क्रमप्राप्त ठरते. वित्तिय

(अ) जोखीम व्यवस्थापनाचे टिकात्मक परिक्षण :

(Critical Reviews on Risk Management Machanison)

वित्तीय जोखीम व्यवस्थापन म्हणजे पेढीच्या आर्थिक मुल्यांचे वित्तीय साधनांच्या सहाय्याने बाजारपेठेतील जोखीम व्यवस्थापन होय. राष्ट्रीय तथा आंतरराष्ट्रीय वित्तीय बाजारपेठेत होणाऱ्या गुंतवणूकीचे योग्यरितीने नियोजन करून कोणत्या ठिकाणी अथवा कोणत्या भागात गुंतवणूक करावी की जेणेकरून वित्तीय जोखीम व्यवस्थापन करणे सोपे होईल. राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय वित्तीय बाजारपेठत विविध प्रकारच्या वित्तीय जोखमी असतात. उदा. पत जोखीम, तरलता जोखीम, विदेशी विनिमय जोखीम, महागाई जोखीम इ. असतात. या विविध जोखमीचे योग्यरितीने व्यवस्थापन केल्याने मिळणारा परतावा चांगला येतो. ज्या ठिकाणी जोखीम अधिक असते. त्याठिकाणी परतावा अधिक मिळण्याची शक्यता देखील अधिक असते. म्हणजेच जोखीमीचे योग्यरितीने व्यवस्थापन झाल्यास दोन्ही पक्षाला त्याचे फायदे होतात आणि गुंतवणूकीपासून अधिक परतावे मिळतात.

वित्तीय बाजारपेठेतील जोखीमीचे व्यवस्थापन करण्यासाठी राष्ट्रीय तथा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर बेसल अकॉर्ड चा वापर केला जातो. याचा वापर करून जोखीम कमीत-कमी करण्याचा प्रयत्न केला जातो. वित्तीय जोखीम व्यवस्थापन हे दोन प्रकारचे असते ते (i) गुणात्मक वित्तीय जोखीम व्यवस्थापन व (ii) संस्थात्मक वित्तीय जोखीम व्यवस्थापन होय. या दोन्हीच्या सहाय्याने जोखीम कमी करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

(ब) विकलजाची 52 आठवडी बाजार प्रवृत्ती :

(52 Week Market Trend of Derivatives)

रोखे बाजारात तथा वित्तिय बाजारपेठेत ५२ आठवडी बाजाराची प्रवृत्ती कशा प्रकारे कार्य करते हे या विभागात स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. विकलजाची ५२ आठवडी बाजार प्रवृत्तीमध्ये काही कंपन्यांना लाभ मिळतो. तर काही कंपन्यांना तोटा सहन करावा लागतो. ही विकलजाची ५२ आठवडी बाजार प्रवृत्ती कशा पध्दतीने कार्य करते हे आपण या विभागात अभ्यासणार आहोत.

रोखे बाजार जेव्हा खुला असतो तेव्हा खरेदी व विक्री मागणी एकमेकांशी बरोबरीत असतात. तेव्हा व्यापार घडून येतो. रोखे बाजारातील लिलाव बाजारात खरेदी व विक्रीची अंमलबजावणी करण्यासाठी खरेदी मागणी व विक्री पुरवठा यांचे एकत्रीकरण केले जाते. लिलाव बाजारात खरेदी मागणी या उतरत्या क्रमाने तर विक्री पुरवठा चढत्या क्रमाने दर्शविला जातो. अशा पध्दतीने रोखे बाजारात खरेदी व विक्रीचे व्यवहार होतात. रोखे बाजारातखरेदी मागणी ही उतरत्या क्रमाने दर्शविली जाते.तर विक्री पुरवठा हा चढत्या क्रमाने दर्शविला जातो. या बाजारात खरेदी व विक्री म्हणजेच मागणी व पुरवठा यांना एकत्र अथवा समान करण्याचा प्रयत्न केला जातो. जेणेकरुन व्यापार हा योग्य पध्दतीने घडून येईल व बाजारातील चढ-उतार कमी होतील. रोखे बाजार सुरू होण्यापूर्वी बाजारातील घडामोडी प्रामुख्याने खालीलप्रमाणे घडून येत असताना आढळून येतात.

(i) एकाच वस्तूसाठी जर अनेकांनी मागणी केली असेल तर त्याचे प्रथम एकत्रीकरण केले जाते.

(ii) ज्या वस्तूची मागणी केलेली असते त्या ज्या क्रमाने प्राप्त झालेल्या आहेत त्या प्रमाणेच त्यांचे एकत्रीकरण केले जाते. परंतू त्याची अंमलबजावणी ही मागणीच्या कालखंडानुसार घडवून आणली जाते.

(iii) वस्तूसाठी असणारी वैध मागणी ही निरंतर सत्रासाठी विचारात घेतली जाते.

रोखे बाजारात लिलाव पद्धतीचा अवलंब केला जातो. दोन्ही पक्षाचे नुकसान कमीत कमी करुन त्यांना अधिक लाभ मिळवून देणे हा उद्देश लिलाव पध्दतीचा असतो. रोखे बाजारातील लिलाव पध्दतीचे काही फायदे दिसून येतात ते म्हणजे (i) किंमतीतील चढ-उतार कमी करणे. (ii) योजनेत वाढ होणे. (iii) उच्च किंमतीची प्राप्ती होणे. (iv) प्रभावी किंमतीचे किमानीकरण करणे इ. होत. रोखे बाजारातील लिलाव पध्दतीमध्ये वस्तूची खरेदी-विक्री होत असताना अव्यवहारीक बाबी टाळल्या जातात आणि योग्य पध्दतीने त्याची अंमलबजावणी होत असते. यामुळे द्विपक्षीय लाभ अधिक होतात.

३.३ सारांश :

सदर घटकामध्ये वित्तीय बाजारपेठेतील जोखीम व्यवस्थापनाचे सविस्तर स्पष्टीकरण केलेले आहे. यात प्रामुख्याने जोखीम म्हणजे काय? जोखीमेचे विविध प्रकार कोणते आहेत. तसेच जोखीमेच्या सुरक्षिततेबद्दल व्यवहारीक व त्याची आज काय उपयुक्तता आहे याचे सविस्तर विवेचन केले आहे. त्याचबरोबर विकलजातील ५२ आठवडी बाजार प्रवृत्ती कशी असते याचेही विवेचन केलेले आहे.

३.४ पारिभाषिक शब्द व अर्थ :

१) जोखीम – केलेल्या गुंतवणूकीच्या परताव्याबद्दलचा अनिश्चितता म्हणजे जोखीम होय.

२) जोखीम व्यवस्थापन – केलेल्या गुंतवणूकीचे नुकसान होणार नाही यासाठी वित्तीय बाजारपेठेत योग्य ती खबरदारी घ्यावी लागते त्यास जोखीम व्यवस्थापन म्हणतात.

३) जोखीम सुरक्षितता – गुंतवणूकीच्या परताव्याबद्दलची अनिश्चितता दूर करण्यासाठी भविष्यकालीन करार, पर्यायी करार तसेच अदलाबदल करार या विकलजाचा उपयोग केला जातो त्यास जोखीम सुरक्षितता म्हणतात.

३.५ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न –

१. जोखीम म्हणजे काय ? तिचे विविध प्रकार स्पष्ट करा.

२. वित्तीय बाजारपेठेतील जोखीम व्यवस्थापन सविस्तर स्पष्ट करा.

३. जोखीम सुरक्षितता म्हणजे काय ? तिची विविध साधने स्पष्ट करा.

४. जोखीम व्यवस्थापन यंत्रणेचे टिकात्मक परिक्षण करा.

५. विकलजाची (Derivaties) ५२ आठवडी बाजार प्रवृत्ती.

३.६ अधिक वाचानासाठी पुस्तके (संदर्भ ग्रंथ)

१. L. M. Bhole & Jitendra Mahakud : " Financial Institutions And Markets," Published by Tata Mc Graw Hill Education Private Limitad, New Delhi. (Sixth reprint 2011)

2. Indian Economy, (2018), Published by Prahyogitn Darpan, New Delhi.

3. Bombay Stock Exchange Market, Mumbai

इ) १९३५ चा कायदा

ड) कॅबिनेट मिशन

इ) घटना समिती

•••

घटक क्रमांक : ४

आंतरराष्ट्रीय वित्तीय बाजार आणि संस्था

अनुक्रमणिका :

४.० उद्दिष्ट्ये

४.१ प्रास्ताविक

४.२ विषय विवेचन

४.२.१ विदेशी विनिमय

अ) विनिमय दर

ब) विनिमय दराचे प्रकार

क) विदेशी विनिमय बाजार

ड) विदेशी विनिमय बाजारपेठचे स्वरूप व कार्य

इ) विदेशी विनिमय बाजारपेठेतील सहभागी घटक

४.२.२ जगातील मोठे भांडवल बाजार

अ) लंडन भांडवल बाजार

ब) न्यूयॉर्क भांडवल बाजार

क) हाँगकाँग भांडवल बाजार

ड) टोकिओ भांडवल बाजार

४.२.३ आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्था

अ) आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी

ब) जागतिक बँक

क) आशियाई विकास बँक

ड) आंतरराष्ट्रीय वित्त महामंडळ

इ) आंतरराष्ट्रीय व्यवहारपूर्ती बँक

४.३ सारांश

४.४ पारिभाषिक शब्द

४.५ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न

४.६ स्वयं- अध्ययनासाठी उत्तरे

४.७ सरावासाठी प्रश्न

४.८ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथसूची

४.० उद्दिष्ट्ये :

या घटकाच्या अभ्यासात आपल्याला

* विनिमय दराचे प्रकार अभ्यासता येतील.
* विदेशी विनिमय बाजारपेठेचा अभ्यास करता येईल.
* विदेशी विनिमय बाजारपेठेचे स्वरूप व कार्य समजून घेता येईल.
* विदेशी विनिमय बाजारपेठेत समाविष्ट होणाऱ्या घटकांची माहिती होईल.
* जगातील प्रमुख भांडवल बाजारांचा अभ्यास करता येईल.
* आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्था समजून घेता येतील.

४.१ प्रास्ताविक :

या पुस्तकाच्या चौथ्या घटकात विनिमय दर म्हणजे काय त्याचे प्रकार यांच्या बरोबरचे विदेशी विनिमय दराचे स्वरूप व कार्ये मांडले आहेत. विदेशी विनिमय बाजारात सहभागी होणाऱ्या घटकाचा अभ्यास करता येईल. जगातील प्रमुख भांडवल बाजारासंबंधी माहिती करून घेत आहोत. या घटकाच्या अभ्यासामध्ये आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कार्य करणाऱ्या वित्तीय संस्थांच्या अभ्यासाची मांडणी करत आहोत.

४.२ विषय विवेचन :

या घटकामध्ये आपण विनिमयदराचे प्रकार विदेशी विनिमय बाजारपेठ यांच्या अभ्यासाबरोबर जगातील प्रमुख भांडवल बाजार व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कार्य करणाऱ्या वित्तीय संस्थांचा अभ्यास करणार आहोत.

४.२.१ विदेशी विनिमय (Foreign Exchange):

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वस्तू व सेवांची देवाण-घेवाण केली जाते. वस्तू व सेवांची देवाण-घेवाण करत असताना चलनांची अदला-बदल करावी. ज्या साधनांचा वापर आंतरराष्ट्रीय देण्या-घेण्यासाठी होतो. त्याला विदेशी विनिमय असे म्हणतात.

अ) विनिमय दर -

विनिमय दराला हुंडणावळीचा दर किंवा टांकसाळीचा दर असेही म्हटले जाते. विनिमय दर म्हणजे एका चलनाची दुसऱ्या देशाच्या चलनात व्यक्त केलेली किंमत असते. विनिमय दराच्या काही व्याख्या आपल्याला पुढीलप्रमाणे पाहता येतील.

१. '' विनिमय दर म्हणजे एका चलनाची दुसऱ्या चलनात व्यक्त केलेली किंमत होय.''-क्लेमर आणि कॅम्प

२. '' एका निश्चित वेळेवर चलनाच्या एका परिमाणाची दुसऱ्या चलन परिमाणाच्या रूपातील किंमतीलाच देान चलनांचा विनिमय दर असे म्हणतात.'' - प्रा. थॉमस

ब) विनिमय दराचे प्रकार : (Types of Exchange Rate)

आंतरराष्ट्रीय व्यापार करत असताना विनिमय दर महत्वाचा असतो. विनिमय दराचे आपल्याला पुढील प्रकार सांगता येतील.

१. स्थिर विनिमय दर

२. बदलता विनिमय दर

३. तरता विनिमय दर

४. वरचा दर व खालचा दर

५. निर्बल दर व सबल दर

६. अनुकूल दर व प्रतिकूल दर

७. हजर विनिमय दर

८. वायदा दर

९. मुदती दर

१) स्थिर विनिमय दर : Fixed Exchange Rate

जेंव्हा परकीय चलनाची देवाण-घेवाण सरकारने कायद्यानुसार ठरविलेल्या विनिमय दरानुसार केली जाते. तेंव्हा त्या दराला स्थिर विनिमय दर असे म्हणतात. याबरोबरच स्थिर विनिमय दर म्हणजे जेंव्हा दोन देशातील निश्चित झालेला विनिमय दर हा कायम राहतो. त्यामध्ये बदल होत नाही. तेंव्हा त्या विनिमय दराला स्थिर विनिमय दर असे म्हणतात.

स्थिर विनिमय दराचे गुण -

१) सट्टेबाजीचा आळा - सट्टेबाज हे जेंव्हा विनिमय दरात मोठ्या प्रमाणात चढ-उतार होतात. तेंव्हा त्याचा लाभ उठवित असतात. ते स्वस्त चलन बाजारातून चलनाची खरेदी करतात आणि महाग बाजारात त्याची विक्री करतात. बऱ्याच वेळा हे सट्टेबाज कृत्रिम टंचाई निर्माण करत असतात. अशा प्रकारच्या प्रवृत्तींना स्थिर विनिमय दरामुळे आपोआप आळा बसतो.

२) लहान देशांना मूल्य उपयुक्त- स्थिर विनिमय दराचा फायदा लहान देशांना होत असतो. स्थिर विनिमय दरामुळे चलनवाढ किंवा मूल्य ऱ्हास न होण्यास मदत होत असते.

३) भाववाढीला आळा - भाववाढ म्हणजे अल्पशा वस्तूचा अफाट पैशाने केलेला पाठलाग असतो. बदलत्या विनिमय दराचा स्विकार अनेक देशांनी केल्यास चलनवाढीचा म्हणजेच भाववाढीचा प्रश्न निर्माण होतो.

मात्र स्थिर विनिमय दराचा स्विकार केल्यास चलनवाढीचा धोका टाळला जाऊ शकतो.

४) **आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ –** स्थिर विनिमय दरामुळे लोकांच्यामध्ये असेल किंवा संस्थाच्यामध्ये असेल किंवा सरकार यांच्यामध्ये विश्वास निर्माण होतो. त्याचा फायदा आंतरराष्ट्रीय व्यापारामध्ये वाढ होण्यावर होतो.

५) **आंतरराष्ट्रीय वित्तीय सहकार्य –** आंतरराष्ट्रीय वित्तीय सहकार्य मिळण्यासाठी स्थिर विनिमय दर उपयुक्त ठरतो.

६) **चलन गटासाठी उपयुक्त –** जगात अनेक राष्टांचे चलनगट निर्माण झाले आहेत. उदा. डॉलर गट, स्टर्लिंग डॉलर गट इत्यादी. जर विनिमय दर स्थिर राहिल्यास अशा चलन गटांचे काम सुरळीत चालण्यास मदत होत असते. एवढेच नव्हे तर असे गट टिकून राहण्यास देखील मदत होते.

७) **परकीय गुंतवणूक –** स्थिर विनिमय दरामुळे परकीय भांडवल गुंतवणूकदारामध्ये शाश्वतता येते व परकीय गुंतवणूक वाढण्यास मदत होते.

८) **आर्थिक स्थैर्य –** विनिमय दर स्थिर राहिल्यास त्याचा परिणाम देशांतर्गत व्याजदरावर व वेतनदरावर होतो. स्थिर विनिमय दरामुळे व्याजदर व वेतनदर स्थिर राहिल्यामुळे आर्थिक व स्थैर्य निर्माण होण्यास मदत होते.

९) **व्यापारी राष्टांचा लाभ –** अनेक राष्ट्रे आंतरराष्ट्रीय व्यापारांवर अवलंबून आहेत. अशा देशांच्या दृष्टीने विचार केल्यास स्थिर विनिमय दर त्यांच्यासाठी खूप फायदेशीर ठरतो. स्थिर विनिमय दरामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला अनुसरून वातावरण मिळत असते.

१०) **साधन सामग्रीचा पुरेपूर वापर –** स्थिर विनिमय दरामुळे देशातील साधन सामग्रीचा पुरेसा वापर होण्यास मदत होते.

११) **व्यापारी राष्ट्रांचा लाभ –** अनेक राष्ट्रे आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर अवलंबून आहेत. अशा देशांच्या दृष्टीने विचार केल्यास स्थिर विनिमय दर त्यांच्यासाठी खूप फायदेशीर ठरतो. स्थिर विनिमय दरामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला अनुकूल वातावरण मिळत असते.

अशा प्रकारे आपल्याला स्थिर विनिमय दराचे गुण किंवा फायदे स्पष्ट करता येतील.

तोटे किंवा दोष – स्थिर विनिमयदराचे दोष खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) **स्वतंत्र चलन विषयक धोरणाचा अभाव –** स्थिर विनिमय दराचा स्विकार केल्यामुळे त्या देशाला स्वतंत्र चलनविषयक धोरण आखता येत नाही.

२) **विषमतेत वाढ –** आंतरराष्ट्रीय व्यापाराशी निगडीत असणाऱ्या व्यवसायांसाठी पूर्ण अर्थव्यवस्था काम करीत असते. पण त्याचवेळी दुसऱ्या बाजूचा विचार केला तर इतर लोक त्यापासून वंचित राहत असतात. परिणामी आर्थिक विषमता निर्माण होत असते.

३) **अंतर्गत स्थैर्याचा प्रश्न –** स्थिर विनिमय दर स्विकारल्यास त्या देशांना स्वतंत्र चलनविषयक धोरण स्विकारता येत नाही. विनिमय दर स्थिर ठेवण्यासाठी देशांतर्गत किंमतीत बदल करावे लागतात. हे बदल मोठ्या

प्रमाणात असल्यास अंतर्गत स्थैर्य टिकून राहत नाही.

४) **अवमूल्यन –** विनिमय दर स्थिर राहण्यासाठी बऱ्याच वेळा देश सक्तीने चलनाचे अवमूल्यन करत असतो.

५) **साधनसंपत्तीचा अयोग्य वापर –**

स्थिर विनिमय दरामुळे देशाची संपूर्ण अर्थव्यवस्था आंतरराष्ट्रीय व्यापाराशी एकजूट होते त्याचा परिणाम देशांतर्गत साधनसामग्रीचा वापर देशातील लोकांच्यासाठी न होता. आंतरराष्ट्रीय बाजारासाठी अधिक प्रमाणात होतो.

६) **विविध चलन गटांसाठी आवश्यक नाही –**

स्थिर विनिमयदरामुळे चलनगटांचे कामकाज सुरळीत होते असे म्हटले जाते. पण त्यासाठी स्थिर विनिमय दराची आवश्यकता असतेच असे नाही.

७) **वास्तवनेपासून दूर–**

आधुनिक काळाचा विचार करता कोणत्याही देशातील विनिमय दरामध्ये चढ उतार होत आहे. म्हणजे स्थिर विनिमयदराचा अभाव दिसून येतो. त्यामुळे स्थिर विनिमयदराची परिस्थिती वास्तवतेला धरून नसल्याचे जाणवते.

८) **आंतरराष्ट्रीय व्यापारीतील वाढीला आधार–**

कोणत्याही देशाचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार वाढण्यासाठी अनेक घटकांची पूर्तता व्हावी लागते अनेक घटकातील स्थिर विनिमयदर हा एक असू शकतो पण केवळ स्थिर विनिमय राहिल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापार वाढीला चालना मिळते किंवा वाढतो. याला आधार नाही.

९) **व्यापार चक्राचे परिणाम –**

स्थिर विनिमयदराचा स्विकार केल्यास परदेशात निर्माण होणाऱ्या तेजी किंवा मंदी या सारख्या घटनापासून दूर जाता येत नाही. थोडक्यात व्यापारी चक्रांना सामोरे जावे लागते किंवा व्यापार चक्राचा फटका सहन करावा लागतो.

२) बदलता विनिमय दर – Flexible Exchange Rate

जेव्हा विदेशी चलनाचा विनिमय दर बाजारातील मागणी आणि पुरवठा याच्या समतोलातून ठरतो तेव्हा त्याला बदलता विनिमय दर असे म्हणतात. बदलल्या विनिमय दराचे दोनगटात वर्गीकरण केले जाते.

१) मुक्तपणे बदलणारा विनिमय दर

२) मर्यादीत बदलणारा विनिमय दर

बदलत्या विनिमय दराचे गुण –

१) **आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ –** बदलत्या विनिमयदर असल्यास परिस्थितीनुसार बदल करणे शक्य होते. बदलत्या विनिमयदराच्या परिस्थितीत वायदादराचा अवलंब करणे किंवा चलनाचे अवमूल्यन केले जाण्याची

शक्यता असते त्यामुळे निर्यात वाढण्यास मदत होते. अवमूल्यन म्हणजे आपल्या देशातील चलनाची दुसऱ्या देशाच्या चलनातील किंमत कमी करणे होय.

२) सट्टेबाजी प्रवृत्तीला आळा बसतो.

स्थिर विनिमय दरामुळे सट्टेबाजी वाढण्याची शक्यता असते. पण विनिमयदरात बदल होत असतील तर सट्टेबाजाना अंदाज बांधता येणार नाहीत तेव्हा सट्टेबाजाना काळजीपूर्वक व्यवहार करावे लागतील म्हणजेच एक प्रकारे सट्टेबाजी प्रवृत्तीला आळा बसतो.

३) गुंतवणूकीला चालना –

बदलत्या विनिमय दराचा फायदा व्यवहारतोलात समतोल निर्माण होण्यासाठी होतो. बदलत्या विनिमय दरामुळे निर्माण होणाऱ्या लाभांचा विचार गुंतवणूकदार करत असतात. आणि त्यातूनच गुंतवणूकीला चालना मिळण्यास मदत होते.

४) स्वतंत्र आर्थिक धोरण –

बदलत्या विनिमयदरामुळे देशाच्या देशांतर्गत मूल्य बदलण्याचे स्वातंत्र्य राहते. पण स्थिर विनिमय दरात असत नाही. याबरोबरच अर्थव्यवस्थेवर नियंत्रण लादण्याची फारशी गरज भासत नसते. तेव्हा परिस्थितीनुसार मुल्य बदल करण्यासाठी अनेक देशांनी बदलत्या विनिमयदराचा पुरस्कार केला आहे.

५) परकीय गंगाजळी –

देशाची मध्यवर्ती बँक परकीय गंगाजळीचा साठा जवळ बाळगत असते पण बदलत्या विनिमय दरामुळे विदेशी चलनाची गरज कमी होण्यास मदत होते बदलण्या विनिमयदरालाच लवचिक विनिमयदर असे म्हणतात.

६) परिवर्तनीय पद्धती –

बदलत्या विनिमयदरामध्ये विनिमय नियंत्रणाचा गरज लागत नाही. बदलत्या विनिमयदरामुळे खुल्या व्यापारास चालना मिळत असते. आंतरराष्ट्रीय व्यापारात होणाऱ्या बदलाचे लाभ या पद्धतीमुळे मिळविता येतात

७) चलन गटाला अडचणी नाहीत –

जागतिक अर्थव्यवस्थेचा विचार करता अनेक चलन गट आहे. त्यामध्ये स्टर्लिंग गट,डॉलरगट अशी नांवे सांगता येतील बदलत्या विनिमय दरामुळे कोणत्याही चलन गटाल्या अडचणी निर्माण होत नाहीत.

दोष :

१) विकसनशील देशांना तोटा –

विकसनशिल राष्ट्रे आपल्या आर्थिक विकास करण्यासाठी अनेक वस्तूंची आयात करतात पण दुसऱ्या बाजूने विचार करता निर्यातीमध्ये तेवढ्या प्रमाणात वाढ होत नाही. परिणामी व्यवहारतोल प्रतिकूल बनतो. चलनातील चढ-उतारामुळे चलनाचे मूल्य घटते.

२) भाववाढीला प्रोत्साहन –

भाववाढ म्हणजे साध्या शब्दात किंमत पातळीत होणारी वाढ असते. बदलत्या विनिमय दरामुळे भाववाढीला चालना मिळत असते बदलत्या विनिमय दरामुळे देशांतर्गत वस्तूच्या किंमती वाढू लागतात म्हणजेच किंमत वाढली की पैशाचे मूल्य कमी होते.

३) सट्टेबाजीत वाढ –

बदलत्या विनिमय दरामुळे सट्टेबाजीच्या प्रवृत्तीत वाढ होते. विनिमयदरात चढ-उतार होत असतात सट्टेबाजी करणारे याचा फायदा घेतात.

४) आर्थिक स्थैर्याल्या धोका–

स्थिर विनिमय दरामुळे आर्थिक स्थैर्य प्राप्त होण्यास मदत होते.मात्र बदलत्या विनिमय दरामुळे अर्थव्यवस्थैची स्थिरता राखली जात नाही. या अस्थिरतेमुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापारामध्ये नुकसान होण्याची शक्यता असत

५) गुंतवणूकीवर मर्यादा –

विनिमय दरामध्ये बदल होत असल्याने गुंतवणूकीपासून फायदा मिळू शकेल याची शाश्वती कमी प्रमाणात असते. त्यामुळे गुंतवणूक करीत असताना विनिमयदाराच्या बाबतीत तो स्थिर राहणे अपेक्षित असते बदलत्या विनिमय दरात शाश्वतता नसल्यामुळे गुंतवणूकीवर मर्यादा येतात.

३) तरता विनिमय दर –

बदलता विनिमयदर आणि तरता विनिमयदर या दोन्ही दरामध्ये बराच सारखेपणा आहे हे जरी खरे असले तरी दोन्ही दर वेगवेगळे आहेत. तरत्या विनिमय दर पध्दतीवर देशाची मध्यवर्ती बँक नियंत्रण ठेवते. त्यामुळे तरता विनिमय दर पूर्णपणे मुक्त बदलणारा असत नाही.

तरत्या विनिमय दराचे गुण (फायदे)

१. परकीय व्यापारात वाढ होते.

२. देशांतर्गत स्थैर्य

३. सट्टेबाजीला आळा

४. व्यवहारतोलात सुधारणा

५. परकीय गंगाजळीची गरज नाही.

६. व्यापारातील बदलीचे लाभ

७. स्वतंत्र आर्थिक धोरण

तरत्या विनिमय दराचे दोष (तोटे)

१. मागासलेल्या राष्ट्रांना न परवडणारी पध्दत

२. प्रतिकूल व्यापारशर्ती

३. सट्टेबाजी

४. चलनवाढीला आळा

५. गुंतवणूकीत घट

६. अनिश्चितता

४) वरचा दर व खालचा दर–

ही संकल्पना विनिमयदरातील संख्यात्मक आकड्यामध्ये होणारी वाढ किंवा घट यावर अवलंबून आहे. या दराचे स्पष्टीकरण उदाहरणाच्या साहाय्याने देता येईल.

समजा विनिमय दर विदेशी चलनात रु. १० = २ वह्या असेल तर रुपयाचे मूल्य वाढल्यावर तो दर रु. १० = ३ वह्या असेल तर त्याच्या वरचा दर असे म्हणतात. आणि समजा हा दर रु. १० = १ वही असा असेल तर त्याला खालचा दर असे म्हणतात.

५) निर्बळ दर व सबळ दर –

चलनच्या मूल्यात वाढ आणि घट होत असते. निर्बळदर व सबळदर विनिमयदराची संकल्पना चलनात मूल्यात होणाऱ्या वाढीवर आणि घटीवर अभ्यासली जाते.

६) अनुकूल दर व प्रतिकूल दर – विनिमय दरात होणाऱ्या बदलांचा आयात दर, निर्यात दर यांच्यावर होणाऱ्या परिणामावरून अनुकूल दर व प्रतिकूल दर मांडले जातात.

७) हजर विनिमय दर – विदेशी विनिमयाची ताबडतोब खरेदी-विक्री करण्यासाठी जो दर ठरविण्यात येतो त्याला हजर विनिमयदर असे म्हणतात. हा दर दररोजच्या प्रचलित दराइतका असतो. या दराला तात्कालीन दर असेही म्हणतात.

८) वायदा दर – वायदादर ठरवित असताना चलन हस्तांतरण्यासाठी ठराविक मुदत दिली जाते. विनिमय दरात अनेक कारणांनी चढ-उतार होत असतात. ह्या चढउतारामुळे नुकसान होऊ नये म्हणून याचा वापर केला जातो.

९) मुदती दर – आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वस्तू व सेवा यांचा आज खरेदी-विक्री करून त्यांचे मूल्य देण्याघेण्यासाठी एक महिन्याची मुदत किंवा कालावधी असतो. मुदतीवर म्हणजे बँक ज्या दराने विदेशी चलनाच्या मुदती हुंड्याची खरेदी-विक्री करतात त्याला मुदती दर असे म्हणतात. विदेशी विनिमय बाजारात लेखी अधिकार पत्रांचा मोठ्या प्रमाणात वापर होत असतो.

क) विदेशी विनिमय बाजार : (Foreign Exchange Market**)**

बाजार म्हटले की आपल्या डोळ्यापुढे एखादे ठिकाण येते की ज्या ठिकाणी वस्तू व सेवांची खरेदी-विक्री होत असते. पूर्वीच्या काळी हे व्यवहार वस्तू विनिमय पध्दतीने होत होते. त्यामुळे पैशाची गरज भासत नव्हती. वस्तू विनिमय पध्दतीतील अडचणी सोडविणे त्याच्या प्रयत्नातून पैशाचा म्हणजेच चलनाचा उदय झाला आहे असे

म्हणता येईल. आधुनिक काळात आंतरराष्ट्रीय व्यापारात प्रत्येक देशाच्या निर्यातदाराला आपल्या चलनात मोबदला मिळावा अशी अपेक्षा असते. त्याचाच परिणाम म्हणून परकीय चलनाच्या मागणी पुरवठ्यात वाढ झाली आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यापारात एका देशाचे चलन दुसऱ्या देशामध्ये चालत नाही. तेंव्हा असे व्यवहार करण्यासाठी विदेशी चलनाची गरज असते. म्हणजेच या ठिकाणी परकीय बाजार महत्वाचा ठरतो. तेंव्हा परकीय विनिमय बाजार म्हणजे काय हे खालील व्याख्यांच्या आधारे पहाता येईल.

व्याख्या –

१. 'विदेशी चलनाच्या खरेदी विक्रीचे व्यवहार ज्या बाजारात पूर्ण होतात त्या बाजारास विदेशी विनिमय बाजार असे म्हणतात.'

२. 'परकीय विनिमय बाजार म्हणजे अशी व्यवस्था की जिच्या मार्फत विविध प्रकारच्या परकीय चलनांची किंवा वित्तीय साधनांची खरेदी-विक्री होत असते.'

परकीय विनिमय बाजाराचे निश्चित असे ठिकाण नसते. या बाजारात दलाल असतात. आधुनिक काळात संदेशवहन यंत्रणा अधिक गतीमान झाली आहे. इलेक्ट्रॉनिक साधनांचा अधिक प्रमाणात वापर केला जात आहे. या साधनांचा वापर केला जात असल्याने देण्याघेण्याचे व्यवहार तात्काळ पूर्ण होतात. परकीय चलन बाजाराच्या कार्यक्षमतेवर आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे स्वरूप व व्याप्ती अवलंबून असते. विदेशी विनिमय बाजार हा एक सुसंघटीत बाजार आहे.

ड) विदेशी विनिमय बाजाराचे स्वरूप :

१. विदेशी विनिमय बाजारात सर्वसाधारण बँका परकीय विनिमय दलाला, उद्योगसंस्था मध्यवर्ती बँका यांचा समावेश होतो.

विदेशी विनिमय बाजारातील देणी देण्याच्या पध्दतीमध्ये अनेक साधने वापरली जातात. ती साधने खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) डिमांड ड्राप्ट

२) मेल ट्रान्स्फर

३) विनिमय पत्रे

४) टेलिग्राफिक ट्रान्स्फर

५) प्रवासी धनादेश

असे सांगता येतील.

विदेशी विनिमय बाजाराचे प्रकार :

विदेशी विनिमय बाजारचे २ प्रकार सांगता येतील

१) स्पॉट विनिमय बाजार २) फॉरवर्ड विनिमय बाजार

१) स्पॉट विनिमय बाजार –

स्पॉट विनिमय बाजाराला हजर विनिमय बाजार किंवा तात्कालिक विनिमय बाजार (Spot Exchange Market) या नावाने देखील ओळखले जाते. स्पॉट विनिमय बाजारात लगेच परकीय चलनाची फेड करावी लागते. म्हणजेच परकीय विनिमयाच्या देवाणघेवाणीचे व्यवहार एक दिवसात पूर्ण केले जातात. आणि हे व्यवहार ज्या दराने केले जातात त्या विनिमय दराला स्पॉट विनिमय दर असे म्हणतात. हजर दरात विक्रीचा दरव खरेदीचा दर हे वेगवेगळे असतात. हजर दरात अंतरण दर, टपाल अंतरणदर, केबल दर यांचा समावेश होतो. प्रचलित परकीय चलनाच्या मागणी पुरवठ्याने स्पॉट विनिमय दर ठरतो.

२) फॉरवर्ड विनिमय बाजार (फॉरवर्ड मार्केट) –

फॉरवर्ड विनिमय बाजाराला वायदेबाजार किंवा अग्रिम बाजार (Forward) असेही म्हटले जाते. या बाजारात भविष्यात केलेल्या तारखेच्या मान्य दराने परकीय चलनाची देवाण-घेवाणीचे कार्य होत असते. हे कार्य किंवा करार १ महिना, ३ महिने, ६ महिने, १ वर्षापर्यंतचे असतात. तेव्हा चालू काळात प्रचलित दराने भविष्यासाठीची खरेदी-विक्री परदेशी चलनाच्या ज्या बाजारात होते. त्याला वायदेबाजार असे म्हणतात. हेखरेदी विक्रीचे व्यवहार ज्या दराने होतात त्याला वायदा दर असे म्हणतात. हे खरेदी विक्रीचे व्यवहार ज्या दराने होतात. त्याला वायदा दर असे म्हणतात. या दरामध्ये व्याजदर महत्त्वाचा असतो. जेव्हा खरेदीचा कालावधी जास्त असतो. तेव्हा विनिमयची किंमत जास्त राहते.

विदेशी विनिमय बाजाराची कार्ये –

विदेशी विनिमय बाजाराची कार्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. इतर देशांच्या चलनाचे एका देशाच्या चलनातील निधीचे हस्तांतरण करणे.

२. दोन देशांतील चलनांची अदला-बदल करून देणे.

३. परकीय चलनाच्या जोखमी व सट्टेबाजीचे प्रकार थांबविणे.

४. विदेशी हुंड्याचा मागणीनुसार पुरवठा करणे.

५. समाशोधन गृहाची सुविधा उपलब्ध करून देणे.

६. अधिकार पत्र गोळा करून गरजूंना विकणे.

७. विदेशी विनिमय बाजारात विदेशी चलनाच्या खरेदी-विक्रीचे व्यवहार पूर्ण करण्यासाठी मदत करणे.

८. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला विविध पतसाधनांमार्फत परकीय चलनाचा अल्पकालीन कर्ज पुरवठा करणे.

इ) परकीय विनिमय बाजारातील समाविष्ट घटक –

आपल्याला माहितच आहे की विदेशी विनिमय बाजारामध्ये चलनाची देवाण-घेवाण होते. किंबहुना विदेशी विनिमय बाजाराचा मुख्य हेतूच चलनाची देवाण-घेवाण करणे हा आहे. हे करण्यासाठी खरेदीदार आणि विक्रेत्या

संस्था यांच्या बरोबर मध्यस्थ संस्था याचा समावेश होतो. परकीय विनिमय बाजारात समाविष्ट होणारे घटक खालीलप्रमाणे आहेत.

१) ग्राहक –

आंतरराष्ट्रीय व्यापार म्हटले की विदेश चलन आलेच. म्हणजेच आंतरराष्ट्रीय व्यापारात विदेशी चलन महत्वाचे असते किंवा त्याशिवाय आंतरराष्ट्रीय व्यापार होणे अशक्य आहे असे म्हटल्यास चूकीचे होणार नाही. आंतरराष्ट्रीय व्यापारात सहभागी होणारा आयातदर आणि निर्यातदर हा विदेशी चलनाचा ग्राहक असून तो विदेशी चलन बाजारात बँकांना पुरविलेल्या विविध सेवांच्या माध्यमातून सहभागी होत असतो. व्यक्तीप्रमाणेच खाजगी किंवा सार्वजनिक संस्था केंद्र आणि राज्य सरकार देखील आयात-निर्यातीच्या माध्यमातून विदेशी चलन बाजारात सहभागी होते. त्यामुळे ते सुध्दा विदेशी चलन बाजाराच्या ग्राहकात समाविष्ट होतात.

२) व्यापारी बँका –

परकीय चलन बाजार म्हटले की आपल्या लक्षात येते की सातत्याने एका चलनाचे दुसऱ्या चलनात रूपांतर करण्याचे कार्य होत असते. व्यापारी बँका ह्या तशा प्रकारच्या सेवा देण्याचे महत्वाचे काम करीत असतात. भारताच्या संदर्भात विचार केल्यास बऱ्याच व्यापारी बँकांना परकीय चलनांचे व्यवहार करण्यासाठी अधिकृत परवाने देण्यात आले आहेत. काही व्यापारी बँकांनी स्वतंत्र यंत्रणा राबविली आहे. या कार्याबरोबरच व्यापारी बँका आपल्या ग्राहकांचे व परकीय चलनविषयक व्यवहारामध्ये मध्यस्थ संस्था म्हणून भूमिका पार पाडीत असतात. व्यापारी बँका विदेशी चलन बाजारात सहभागी होताना काही हेतू साध्य करण्याचा प्रयत्न करतात. त्यामध्ये प्रामुख्याने सांगावयाचे झाल्यास (१) ग्राहकांना सेवा पुरविणे (२) जोखमीचे व्यवस्थापन (३) लाभप्रदता (४) कोषागार व्यवस्थापन इत्यादी सांगता येतील.

३) मध्यवर्ती बँका –

आपल्याला माहित आहे की मध्यवर्ती बँक ही बँकांची बँक, देशाची बँक म्हणून महत्वपूर्ण कार्य करीत असते. मध्यवर्ती बँक ही देशाच्या आर्थिक बाबीबरोबर आंतरराष्ट्रीय पातळीवर अत्यंत महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडत असते. मध्यवर्ती बँकेला आपल्या अनेक कार्याबरोबर देशाच्या परकीय चलनासंबंधीचे कार्य करावे लागते. म्हणजेच चलनासंबंधीचे व्यवहार आणि साठा सांभाळणे होय. मध्यवर्ती बँक परकीय चलनसंबंधीच्या व्यवहारामार्फत आपल्या चलनाचे मूल्य स्थिर ठेवण्याचे कार्य करते. जर देशाने स्थिर विनिमय दराचा स्विकार केला असेल तर आपल्या चलनाची बाह्य किंमत स्थिर ठेवण्याचे महत्वपूर्ण कार्य बँकेला करावे लागते. मध्यवर्ती बँकेच्या विदेशी विनिमय बाजारात करावी लागणारी कार्ये खालील घटकांच्या साहाय्याने स्पष्ट करता येतील.

१) चलनाचे बाह्य मूल्य स्थिर ठेवणे

२) विनिमय दर व्यवस्थापन

३) रोख निधी व्यवस्थापन

४) सट्टेबाज –

सट्टेबाजी म्हणजे परकीय विनिमय व्यवहारात नफा मिळविण्यासाठी घेतलेली जोखीम होय. विदेशी विनिमय बाजारात चलनाचा मागणी पुरवठा ठरण्यामध्ये सट्टेबाजी महत्वाची ठरते. विदेशी विनिमय बाजारात अनेक संस्था सट्टेबाजीचे कार्य करीत असतात त्या खालील प्रमाणे सांगता येतील.

१) बँका

२) महामंडळे आणि कंपन्या

३) खाजगी व्यक्ती

४) व्यापारी

विनिमय दरातील बदलामुळे या घटकांना कधी फायदा तर कधी तोटा होत असतो.

५) विनिमय दलाल –

विदेशी विनिमय बाजारात समाविष्ट होणाऱ्या अनेक घटकापैकी विनिमय दलाल हा एक महत्वपूर्ण घटक आहे. या दलालांच्या बाबतीत एक महत्वाची गोष्ट म्हणजे हे विनिमय दलाल कोणताही परकीय विनिमय व्यवहार स्वत:च्या खात्यावर करू शकत नाही.

६) परदेशातील परकीय विनिमय बाजार –

आधुनिक काळात परकीय चलनाच्या मागणी पुरवठ्यात प्रचंड प्रमाणात वाढ झाल्याने परकीय विनिमय बाजाराला गती प्राप्त झाली आहे. परदेशी विनिमय बाजारामध्ये लंडन विनिमय बाजार हा जागतिक पातळीवर विचार करता सर्वात जुना व मोठा बाजार आहे.

अशा प्रकारे आपल्याला विदेशी विनिमय बाजारात समाविष्ट होणारे घटक सांगता येतील.

४.२.२ जगातील मोठे भांडवल बाजार : (Biggest Stock Exchange)

आधुनिक काळात आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ झाली आहे. १९९१ नंतर तर नविन आर्थिक धोरणाचा स्विकार करण्यात आला. अर्थव्यवस्था बाजाराधिष्ठित बनली आहे. या बदललेल्या परिस्थितीमध्ये भांडवल बाजारांचे कार्य महत्वपूर्ण होऊ लागले आहे. तेंव्हा जगातील प्रमुख भांडवल बाजारांचा अभ्यास आपल्याला पुढील प्रमाणे करता येईल.

(अ) लंडन भांडवल बाजार

प्रास्ताविक :–

लंडन भांडवल बाजारची (Landor, Stook Exchange - LSE) स्थापना १८०१ मध्ये झाली. स्थापना १८०१ मध्ये झाली. या बाजाराचे मुख्य कार्यालय लंडन शहरातील सेट पॉल कॅथेड्रेलच्या जवळ असलेल्या पॅटरनोस्टर स्वेअरमध्ये आहे. हा भांडवल बाजार जगातील प्रमुख भांडवल बाजारातील ३. क्रमांकावर असलेला दिसून येतो. हा भांडवल बाजार सवसाधारणपणे ३ शतकाहून अधिक जुना आहे.

या भांडवल बाजारामध्ये समाविष्ट होणाऱ्या कंपन्या प्रामुख्याने अल्फा; (∝) बिटा (B) आणि गॅमा (λ) प्रकारात आहेत. २०१६ पर्यंतच्या आकडेवारीचा विचार करता या बाजारात सूचीबद्ध असणाऱ्या कंपन्यांची संख्या २,२९२ इतकी आहे हा एक स्वतंत्र भांडवल बाजार असून तो लंडन शेअर बाजारामागचा अविभाज्य भाग आहे. जेंव्हा हा भांडवल बाजार मिल्सन भांडवल बाजार व बोर्स इटालियान भांडवल बाजाराचे विक्रीकरण झाले तेंव्हा ऑक्टोबर २००७ मध्ये याचे नामकरण लंडन भांडवल बाजार ग्रुप (LSEG) असे करण्यात आले.

रचना :-

लंडन भांडवल बाजाराची संपूर्ण यंत्रणा संगणक प्रणालीद्वारे चालते. त्यामुळे या बाजारातील समभागांची देवाण-घेवाण ही पूर्णता संगणककृत आहे. ही प्रणाली (SEAQ) या नावाने ओळखली जाते. जी अमेरिकेच्या NAADAQ या प्रणालीवर आधारीत आहे. या पद्धतीमध्ये इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा वापर करून मार्केट मेकर्स स्वत:च्या अंदाजानुसार इलेक्ट्रॉनिक डिसप्ले पद्धतीने व्यापार करतात. त्यानुसार समभागांची देवाण-घेवाण, नियंत्रण व धोरणे ठरविली जातात. SEAQ प्रणालीमध्ये सहभागी कंपनी ही मध्यस्थी व बाजार निर्मितीची दूहेरी भूमिका पार पाडते. याबाजारात इनसायडर ट्रेनिंग ग्रुप हा मॉनीटरंगीचे काम करत असतो. या मध्ये २,००० शेअर्सच्या प्रमाणात प्रतिभूमी व्यापार केला जातो.

लंडन आंतरराष्ट्रीय वित्तीय फ्यूचर्स आणि ऑपशनस् एक्सचेंज अदयास आले. त्यावेळी दोन बाजाराचे एकत्रिकरण करण्यात आले ते साल म्हणजे १९९२ हे होय आणि दोन बाजार म्हणजे लंडन इंटरनॅशनल फायनाशिअल फ्युचर्स एक्सचेंज आणि लंडन ट्रेडेड ऑपरेशनस होय. गेल्या १० वर्षातील बाजाराची वाटचाल लक्षात घेता रोखे बाजाराचे क्षा. डेरिव्हेटीव मार्केटची वाढ अतिवेगाने झालेली आहे.

लंडन भांडवल बाजाराची वाटचाल.

आंतरराष्ट्रीय भांडवल बाजाराची वाटचाल होत असताना या बाजारावर तत्कालीन घटनांचा मोठ्याप्रमाणावर परिणाम झाल्याचे दिसून येते. तेव्हा हे परिणाम पुढील घटनांच्या आधारे सांगता येतील.

युद्धांपूर्वीचा बाजार :-

या बाजारात सहभागी संस्था आणि दलाल यांची सतत वाढणारी संख्या आणि विस्तार योजनामुळे हा बाजार वाढत गेला. हा बाजार १८५३ पासून बऱ्याच भागात विखुरलेला आहे. सन १८०० मध्ये झालेल्या औद्योगिक क्रांती आणि तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे या बाजारास उभारी मिळाली.

पहिल्या महायुद्धाच्या काळातील बाजार :-

२० व्या शतकाच्या सुरूवातीला पहिल्या महायुद्धातील परिस्थितीमुळे भांडवल बाजारावर प्रतिकूल परिणाम झाल्याचे दिसून येते. याचा सदृश्य परिणाम म्हणजे काही कालखंडासाठी हा भांडवल बाजार बंद ठेवावा लागला होता. त्यानंतर ४ जाने १९१५ रोजी भांडवल बाजारात अत्यंत कठोर निर्बंध असूनही हा

बाजार सुरु करण्यात आला. आणि सर्व व्यवहार रोखीने केले जात होते. असून एक अत्यंत महत्त्वाचा प्रत्यक्ष परिणाम म्हणजे या बाजारातील जवळ जवळ १००० समभाग धारकांनी बाजारातून निर्गमन केले.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळातील बाजार :-

दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात पहिल्या महायुद्धाच्या काळातील अनुभव पाठीशी असल्याने प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये सुद्धा भांडवल बाजाराने आपले व्यवहार सक्रीयपणे हाताळून प्रतिकूल परिणामावर मात केली त्यामुळे दुसऱ्या महायुद्धाचा पहिल्या महायुद्धासारखा विशेष परिणाम भांडवल बाजारावर झाला नाही.

युद्धानंतरचा बाजार :-

दोन्ही युद्धानंतरच्या कालखंडात म्हणजेच १९५० च्या दशकापासून भांडवल बाजाराने गती प्राप्त करुन घेतली. १९७३ मध्ये भांडवल बाजारामध्ये नव्याने क्षेत्र बदल करण्यात आले. ते बदल म्हणजे.

१) दोन व्यापारी बंधने रद्द केली

२) लंडन भांडवल बाजाराचे विलिनिकरण केले.

बिगबँग :-

१९८० च्या दशकात इंग्लंडमधील आर्थिक बाजारात एक मोठी घटना घडली. सर्वसाधारणपणे १९८६ ला झालेल्या ऐतिहासिक घटनेला बिगबॅग असे म्हणतात. या वेळी शेअर बाजारात बुम ॲन्ड बस्टचा अनुभव आल्या. कारण यामध्ये कायमस्वरुपी दलाली नष्ट करण्यात आली व स्टॉक जॉबर व स्टॉक ब्रोर्कस यातील फरक नष्ट करण्यात आला. याच वेळी या बाजारात अत्यंत महत्त्वाचा बदल म्हणजे बोली लावण्याऐवजी पडद्यावर आधारीत (सक्रीन बेस) व्यापार पद्धतीचा उदय झाला. १९९५ मध्ये पर्यायी गुंतवणूक बाजारालाही सुरूवात झाली बाजाराचे प्रकार

लंडन भांडवल बाजाराचे पुढील बाजार आहेत.

१) प्राथमिक बाजार :-

कंपन्यामधील भांडवल गुंतवणूकीसाठी आणि जागतिक बाजारपेठेमध्ये सहभाग घेण्यासाठी हा बाजार उपयोगी ठरते. LSE मार्फत भांडवल उभारणे, कंपन्यांचे स्वरूप बदलणे बाजाराचे मूल्यवाढविण्याचे काम या बाजारात केले जाते. या बाबारात प्रामुख्याने पुढील घटकांचा समावेश होतो.

१) प्रीमियम लिस्टेड मेन मार्केट

२) पर्यायी गुंतवणूक बाजार (AIM)

३) व्यावसायिक सिक्युरीटीज बाजार

४) स्पेशालिस्ट फंड मार्केट

२) दुय्यम बाजार :-

प्राथमिक बाजाराबरोरच दुय्यम बाजार कार्यरत असतो. बाजारातील व्यवहार पहाण्यासाठी अनेक सेक्युरीटिंग उपलब्ध असतात. उदा. किरकोळ बंधनासह सामुहिक साठा

मुख्य बाजार :-

मुख्यबाजारामध्ये जगातील जवळजवळ १३०० कंपन्या सहभागी आहेत. तर ६० देशामध्ये या बाजाराची व्याप्ती आहे. या बाजाराच्या उलाढालीचा विचार करता गेल्या १० वर्षामध्ये एकूण उलाढाल ३६६ बिलियन पौंड इतकी आहे.

व्यवहाराची वेळ :-

या भांडवल बाजाराच्या व्यवहाराची वेळ सकाळी ८ ते सायंकाळी ४:३० अशी आहे.

बाजाराचे निर्देशांक :-

लंडन भांडवल बाजारामध्ये प्रामुख्याने ५ प्रकारचे निर्देशांक आहेत. ते खालील प्रमाणे

१) एफटीएसई १०० निर्देशांक

२) एफटीएसई २५०

३) एफटीएसई ३५०

४) एफटीएसई लघुकॅप निर्देशांक

५) एफटीएसई ऑल शेअस इंडेक्स.

लंडन भांडवल बाजाराची वैशिष्ट्ये -

१) अद्यावत व गतीमान बदल.

२) ऑनलाईन पद्धतीने खात्याचे व्यवस्थापन यातून लवचिकता व नियंत्रण सुलभ

३) एका विशिष्ट ठिकाणाकडून विपनन बाबींचे विभाजन

४) अद्यावत लेखापरीक्षण.

५) PDF फाईल मध्ये माहितीचे संकलन.

सारांश -

जगातील सर्वात जुना भांडवलबाजार म्हणून या लंडन भांडवलबाजाराला ओळखले जाते. म्हणजेच २३ जाने १५७१ मध्ये स्थापना पण त्यावेळी त्याचे नांव द रॉयल एक्सचेंज असे होते ते १८०१ मध्ये लंडन स्टॉक एक्सचेंजमध्ये झाले या भांडवल बाजाराच्या रचनेमध्ये काळानुसार बदल होत गेल्याचे दिसून

येते. महायुद्धाच्या काळात तसेच Bigbang च्या कालखंडात या बाजाराला अनेक टप्यातून जावे लागले. नंतरच्या काळात या बाजाराने इट्रेडिंग तसेच स्क्रीन डिस्प्ले ट्रेडिंग पद्धतीचा वापर करून २१ शतकाकडे आपली मजल घेतली आहे.

ब) न्यूयॉर्क भांडवल बाजार –

ब) न्यूयॉर्क भांडवल बाजार

प्रास्ताविक – न्यूयॉर्क भांडवल बाजार (New York Srook Exchang NYSE) यालाच 'दबिगबोर्ड' या नावाने ही ओळखला जातो. याबाजाराची स्थापना १७९२ मध्ये झाली आहे. हा भांडवल बाजार स्थापनेपासूनच जगातील सर्वात मोठा भांडवल बाजार म्हणून प्रसिद्ध आहे. या बाजारात जगातील एकूण समभागाच्या एकतृतीअंश समभागांच्या खरेदी विक्रीचा व्यवहार केला जातो. या बाजाराचे मुख्य कार्यालय वॉल स्ट्रीट न्यूयॉर्क येथे आहे. हा एक अमेरिकी भांडवल बाजार आहे. न्यूयॉर्क भांडवल बाजार हा यू. एस मधील अनेक ८ कंपन्यापैकी एक आहे. एक्सचेंज मोबिल, वॉलमार्ट आणि बँक ऑफ अमेरिका या एक्सचेंज मध्ये व्यापार करणाऱ्या मुख्य कंपन्या आहेत. ७ जून २०१७ पर्यंत २१३ ट्रिलियन अमेरिकन डॉलर्सचे कॅपिटलायझेशन या बाजाराचे होते. ट्रिलियन अमेरिकन डॉलर्सचे कॅपिटलायझेशन या बाजाराचे विलिनीकरण करण्याची घोषणा करण्यात आली. त्यातून म्हणजेच या विलिनीकरणातून NYSE ही सार्वजनिक व्यापार करणारा बाजार म्हणून पुर्नरचना करण्यात आली त्यानंतर हा बानोर २००७ मध्ये युरोनेक्सट मध्ये विलीन झाला व NYSE Euronext असे नामकरण झाले.

सन १८१७ मध्ये न्यूयॉर्क स्टॉक एक्सचेंज बोर्ड म्हणून पुर्नरचना करण्यात आली. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात सेक्युरीटीन ट्रेडिंग मध्ये जलद गतीने वाढ झाली. वॉलस्टीट हे आंतरराष्ट्रीय वित्तीय उपक्रम व सेवांसाठी प्रमुख केंद्र आहे.

सन १९९५ मध्ये या बाजारात e-media चा वापर करून पूर्ण बाजार यंत्रणा संगणक प्रणालीद्वारे कार्यान्वीत केली या प्रणालीचा विकास करण्याचे कार्य मायकलजाक्सनस यांनी केले. यात HHC च्या प्रणालीतून पूर्ण आधुनिक व अद्यावत इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाचा वापर करून १९००० शेअर्सची यंत्रणा कार्यान्वीत केली. १९८७ मध्ये NYSE ने बाजारातील अस्थिरता कमी करण्यासाठी ट्रेडिंग सेब लागू केले.

व्यवहाराची वेळ :–

या बाजारातील व्यवहाराची वेळ सकाळी ९.३० ते सायंकाळी ४ अशी आहे.

NYSE **ची रचना–**

NYSE चे बाजार प्रतिमान हे DMM म्हणजेच Designared Market Maker वर अवलंबून आहे या मध्ये बाजार रचनाचार भागात विभागली आहे ती पुढील प्रमाणे सांगता येईल.

१) प्राथमिक बाजार

२) दुय्यम बाजार

३) तृतीय बाजार

४) चतुर्थ बाजार

१) प्राथमिक बाजार – प्राथमिक बाजारात न्यूयॉर्क भांडवल बाजारात नोंदणीकृत असलेल्या कंपन्याच्या प्रतिभूतीचे व्यवहार होतात.

२) दुय्यम बाजार – दुय्यम बाजारात (National Association of Secarities Dealers Auromad Qorations) मध्ये नोंदणीकृत असलेल्या कंपन्यांच्या प्रतिभूतिचे व्यवहार होतात. ही एक स्वयंशासित संघटना आहे. सदस्ये असणाऱ्या विक्रेत्यांना संघटनेची पात्रता परीक्षा पास व्हावी लागते. NASDAQ ने १९७१ मध्ये OTC ची सुरुवात केली.

३) तृतीय बाजार – या बाजारात NYSE आणि NASDAQ मध्ये समाविष्ट असणाऱ्या कंपन्यांच्या प्रतिभूतिचे व्यवहार न होता इतर कंपन्यांच्या प्रतिभूतीचे व्यवहार होतात. म्हणजेच प्राथमिक आणि द्वितीय बाजारात व्यवहार करणाऱ्या कंपन्या या मध्ये दिसून येत नाहीत.

४) चतुर्थी बाजार– या बाजारात दलालांच्या साहाय्याने जागेवरच खरेदी –विक्रीचे व्यवहार होत असतात.

NYSE मधील निर्देशांक–

NYSE मध्ये तीन प्रकारचे निर्देशांक दिसून येतात.

१) डॉव जोन्स इंडस्ट्रियल सरासरी

२) एस आणि पी ५००

३) NYSE संमिश्र.

NYSE मधील नोंदणी –

न्यूयॉर्क भांडवल बाजार कंपन्यांच्या नोंदणीच्या संदर्भात नियमांचे काटेकोरपणे पालन करते. नोंदणीसाठी पुढील गोष्टींचा विचार केला जातो.

१) निर्मितीक्षम व्यवसाय–

NYSE मध्ये नोंदणी करत असलेली कंपनी निर्मितीक्षम व्यवसायात काम करणारी असली पाहिजे.

२) नफा – कंपनीचा सलग ३ वर्षातील व्यवसाय नफ्यात असावा.

३) भांडवल– कंपनीचे किमान खेळते भांडवल १६ मिलियन डॉलर असावे.

४) लोकांच्याकडील भांडवल–कंपनीचे लोकांच्याकडील भागभांडवल कमीत कमी १ मिलियन डॉलर असावे.

NYSE ची वैशिष्ट्ये–

१) हा बाजार २०० वर्षापेक्षा जुना आहे.

२) जगातील नामांकित कंपन्यांचे भागभांडवल आहे.

३) NYSE मध्ये अत्याधुनिक e - media चा वापर Trading साठी केला जातो.

सारांश :–

जगातील सर्वोत्तम व व्यापक असा भांडवल बाजार म्हणून NYSE ची स्थापनेपासून ओळख आहे. या भांडवल बाजारात प्रामुख्याने ८ भांडवल बाजारांचा समावेश होतो. मूलत : NYSE हे या सर्व शेअर बाजारातील प्रमुख शेअर बाजार आहे.

क) हाँगकॉग भांडवल बाजार

प्रास्ताविक :–

हाँगकाँग भांडवल बाजार (Hong Kong Stock Exchange SEHK) या नावाने ओळखला जाते. या भांडवल बाजाराची स्थापना ही १९ व्या शतकातील शेवटच्या दशकात म्हणजेच १८९१ मध्ये झाली आहे. टोकियो प्रमाणेच आशिया खंडातील ३ क्रमांकाचा भांडवल बाजार म्हणून या बाजाराची ख्याती आहे. या बाजाराचे भांडवल हे टोकियो आणि शांघाय भांडवल बाजाराच्या तुलनेत दिसून येते. या भांडवल बाजाराची औपचारिक सुरूवात ही १८९१ मध्ये झाली असली तरीही हा बाजार त्या पूर्वीपासूनच अस्तित्वात होता. या भांडवल बाजाराचे हाँगकाँग शेअर एक्सचेंज आणि क्लिअरिंग आहेत. यानंतर या भांडवल बाजाराची १९४१ मध्ये पूर्ननिर्मिती करण्यात आली. ३१ ऑक्टोबर २०१६ पर्यंतची या बाजाराची वाटचाल लक्षात घेता असे दिसून येते की या बाजारात नोंदणी कृत असलेल्या कंपन्यांची संख्या १९५५ होती. त्यामधील ९८९ कंपन्या ह्या चीनमधून नोंदणी झाल्या होत्या. ८५६ कंपन्या हाँगकाँग मधून आणि उरलेल्या ११० कंपन्या ह्या इतर देशातून नोंदविल्या आहेत.

प्रगती :–

हाँगकाँग असोसिएशन ऑफ स्टॉक ब्रोकर्सची स्थापना झाली तेव्हा म्हणजेच १८९१ ला हाँगकाँग भांडवल बाजाराची स्थापना झाली भांडवल बाजाराचे वर्गीकरण भाग भांडवलाच्या आधारावर केले आहे. तेव्हा भागभांडवलाच्या आधारावर केलेल्या वर्गीकरणानुसार टोकियो भांडवल बाजार व शांघाय भांडवल बाजार याचा क्रमांक लागतो. नंतरच्या काळात हाँगकाँग भांडवल बाजाराची व्याप्ती वाढत गेली. १९८० मध्ये हाँगकाँग लिमिटेड एक्सचेंजची स्थापना झाली आणि १९८६ मध्ये व्यापाराला सुरूवात झाली. या कालावधीतच हाँगकाँग भांडवल बाजाराकडे अधिक लक्ष देण्यात आले हा बाजार विकसित करण्याच्या दृष्टीकोणातून पायाभूत सुविधा व नियमात बदल केले गेले. आणि त्याचाच परिणाम म्हणून १९८९ मध्ये SFC ची स्थापना करण्यात आली. SFC म्हणजे Secarities and Futures Commission होय. हा एकच कायदेशीर सेक्युरीटीज बाजार म्हणून स्थापन झाला. १९९२ मध्ये सी. सी. एस. एस. आणि

१९९३ मध्ये ए. एम. एस (AMS) सुरू करण्यात आल्यामुळे बाजारात अनेक सुधारणा झाल्या.

२. एप्रिल १९८६ मध्ये एकनवीन व्यापारिक दालन उघडण्यात आले. तेंव्हा या कालावधीत नोंदविलेल्या कंपन्यांची संख्या २४९ इतकी होती.

बाजाराची रचना–

हाँगकाँग भांडवल बाजाराची रचना दोन प्रकारची आहे. ती खालील प्रमाणे आहे.

१) CCASS - CCASS म्हणजे Central Clearing and Setlement System होय. CCASS या पद्धतीची सुरूवात १९९२ मध्ये झाली.

२) AMS - AMS म्हणजे होय. Atomatic Order Maching and Exeation System होय ही पद्धत: १९९३ पासून राबविण्यात आली. या दोन प्रकारच्या प्रणालीमुळे हाँगकाँग भांडवल बाजाराची कार्यक्षमता वाढून या बाजाराला बळकटी प्राप्त झाली या पद्धतीचा परिणाम म्हणून बाजारातील नियम, गरजेनुसार बदल करणे सोयीचे झाले. गुंतवणूक दरांच्या विकासाला चालना मिळाली. १२ नोव्हेंबर १९९९ रोजी हाँगकाँगचा ट्रॅकर फंड करण्यात आला. या बाजारात Off Floor hading हे ब्रोकर्सच्या कार्यालयामार्फत नियंत्रित केले जाते. त्याचबरोबर बाजाराच्या वाढीसाठी व गुंतवणूकशरांच्या सुरक्षिततेसाठी नियमावली नुसार केली गेली आहे.

निर्देशांक –

हाँगकाँग भांडवल बाजाराचा निर्देशांक हाँगसॅग या नावाने ओळखला जातो.

✲ हाँगकाँग भांडवल बाजाराची वैशिष्टये :–

१) 3G चा वापर करण्यात येतो.

२) नवनवीन तंत्रज्ञात्मक माहीतीच्या आधारे व्यवहार केले जातात.

३) गुंतवणूकदारांसाठी गुंतवणूकीची सुरक्षितता व गुंतवणूक वाढीसाठी विशेष प्रोत्साहन दिले जाते.

४) स्वतंत्र नियमावलीच्या आधारे बाजार यंत्रणा राबविली जाते.

सारांश :–

आशिया खंडातील एक स्पर्धात्मकबाजार म्हणून हाँगकाँग भांडवल बाजार ओळखला जातो.

ड) टोकियो भांडवल बाजार

प्रास्ताविक :–

सध्या जगातील तिसरे व आशिया खंडातील सर्वात मोठे भांडवल बाजाराचे केंद्र म्हणून जपान

भांडवल बाजाराचा उल्लेख केला जातो. या भांडवल बाजाराची भांडवल क्षमता जवळ जवळ ४.८ ट्रिलियन डॉलर इतकी २००७ च्या सुरवातीला होती. कोणत्याही उद्योगाची प्रगती बघत असताना त्याचा थोडा इतिहास जाणून घ्यावा लागतो. तेव्हा बाजाराचा इतिहास पहाता सुरुवातीच्या काळात या बाजारामध्ये जपानमधील कंपन्यांनी आपले समभाग, गुंतविल्याचे दिसून येत नाही याचे कारण म्हणजे जपानमधील अनेक कंपन्यांनी अधिक परतावा मिळावा म्हणून परकीय बाजारात भांडवल बाजारात गुंतवूणक केली होती. नंतरच्या काळात या भांडवल बाजाराने अधिक प्रयत्न करून भांडवल गुंतवूकीबाबत कार्य केले नंतरच्या काळात या भांडवल गुंतवणूकीबाबत कार्य केले. नंतरच्या काळात या भांडवल बाजाराने आपल्या स्थानिक भांडवल गुंतवणूकदारांना आकर्षीत केले. परिणामी परकीय भांडवल गुंतवूकदारांना आकर्षीत केले. परिणामी परकीय भांडवल गुंतवणूक कमी होण्यास मदत झाली. म्हणजेच २००७ नंतरचा विचार करता जपान भांडवल भांडवलबाजारात जपानमधील गुंतवणूकदारांची गुंतवणूक वेगाने वाढली जुलै २०१२ मध्ये जपानमध्ये जपान फेअर ट्रेड कमिशने ओसाका सिक्युरिटीन एक्सचेंजसह विलिनिकरणाला मान्यता आणि जानेवरी २०१३ रोजी जपान एक्सचेंज ग्रुप सुरू करण्यात आला. या ग्रुपमध्ये प्रामुख्याने ५ भांडवली बाजार कंपन्यांचा समावेश होतो. त्या म्हणजे १) टोकियो २) ओसाका ३) नागोया ४) फुफुओका आणि सप्पोरा ५) जस्दल सेक्युरीटी एक्सचेंज अशी त्यांची नावे आहेत. यामधील टोकियो भांडवल बाजाराची चर्चा खालील प्रमाणे करता येईल

✻ टोकियो भांडवल बाजार :-

टोकियो या भांडवलबाजाराची स्थापना १९ व्या शतकाच्या शेवटी म्हणजेच १५ मे १८७८ रोजी झाली या भांडवल बाजाराला TSE किंवा येशो किंवा TIO या संक्षिप्त नावाने ओळखले जाते. टोकियो भांडवल बाजाराबरोबरच ओसाका, नागोया, फुकुओका आणि सप्पोरा तसेच जस्दल सेक्युरीटी एक्सचेंज हे भांडवली बाजारात कार्य करतात. यामधील जस्दल ही लहान भांडवलदारांसाठी काम करते. TSE कार्यालये कबुतोको चुओ टोकियो, जपान येथे आहे.

✻ टोकियो भांडवल बाजाराची रचना :-

भांडवल बाजाराच्या कामकाजाच्या दृष्टीकोणातून पहावयाचे झाल्यास या भांडवल बाजारात ९ दिशादर्शिका, ४ लेखापरिक्षक आणि ८ कार्यकारी अधिकारी समाविष्ट केले आहेत. या भांडवल बाजाराचे मुख्य कार्यालय निहोबबाशी येथे आहे. TSE मध्ये कामकाजासाठी दोन विभाग करण्यात आले आणि ते म्हणजे प्रथम विभाग आणि दुसरा विभाग (द्वितीय) या मध्ये प्रथम विभागात मोठ्या कंपन्यासाठी काम करतो तर मध्यम आकाराच्या कंपन्यासाठी दुसरा विभाग स्वतंत्रपणे कार्यरत असतो. या बाजारात ९० प्रादेशिक (देशी) व १० परदेशी सेक्युरीटीन कंपन्यांचा सहभाग आहे. यानंतर या बाजाराने १५ जून २००७ मध्ये सिंगापूर भांडवल बाजारातील हिस्सा प्राप्त केला.

✻ TSE ची भांडवल स्थिती :-

टोकियो भांडवल बाजार इतर बाजाराप्रमाणे परकीय कंपन्यांच्या नोंदणीकरण्यामध्ये फारसा प्रभावी ठरलेला दिसत नाही. असे असण्याचे प्रमुख २ कारणे आहेत.

१) बाजाराचे खर्चीक स्वरुप

२) भाषेची अडचण

शेअर बाजारात एखाद्या कंपनीच्या बाजार सुचीत समाविष्ट व्हावयाचे असेल तर त्या कंपन्यांकडून सूचित समाविष्ट करण्यासाठी प्रथम अर्ज घेणे आवश्यक असते. त्यानंतर त्या अर्जाची छाननी करून त्या कंपनीला सूचित समाविष्ट केले जाते. या सूचीत दोन विभाग आहेत. त्यातील प्रथम विभागात आहेत. म्हणजेच टोकियो भांडवल बाजाराची सन १९४९ मध्ये पूर्ननिर्मिती करून प्रथम विभाग व त्यानंतर १९६० ला दुसरा विभाग सुरू केला.

✻ स्टॉक ट्रेडिंग :-

TSE म्हणजेच टोकियो भांडवल बाजारामध्ये सर्व सहभागांची देवाण-घेवाण दोन प्रकारे होते.

१) प्रत्यक्ष २) संगणकप्रणालीद्वारे

✻ भांडवल बाजार निर्देशांक :-

टोकियो भांडवल बाजाराच्या निर्देशांकाचे दोन गटात वर्गीकरण केले आहे.

१) निक्की २२५ २) टोपिक्स.

जपानमधील सर्वात मोठ्या कंपन्या निक्कीवर सूचीबद्ध असून टोपिक्स मध्ये लहान कंपन्यांचा समावेश होतो.

✻ सदस्यत्व व व्यवस्थापन :-

TSE हे एक संघटन असून सेक्युरीटज एक्सचेंज ॲक्टनुसार कार्य करते. सदस्यत्व फक्त प्रतिभूती कंपन्यापुरते मर्यादित असते. सदस्यत्वाच्या बाबतीत विचार केल्यास ते दोन प्रकारचे असते.

१) नियमित २) पगारी

तेव्हा यातील नियमित सदस्य हे गुंतवणूकदांचे आदेश घेवून ते बाजाराकडे पोहचविण्याचे कार्य करतात.

✻ कामकाजाची वेळ

या बाजाराचे कामकाज सकाळी ८ ते ११.३० व १२.३० ते ५ या वेळेत चालते

✻ बाजाराची मुख्य कार्ये.

१) नोंदणी करणे

२) नियंत्रण ठेवणे

३) पूर्ण यंत्रणेची देखरेख करणे

४) व्यापारी सहभागी कंपनीवर नियंत्रण ठेवणे.

✻ टोकियो भांडवल बाजाराची वैशिष्टये :-

१) जगातील ३ ऱ्या क्रमांकाचा भांडवल बाजार

२) बाजारातील भांडवल आणि सूचीबद्ध कंपन्यावर आधारित बाजार

सारांश :-

टोकियो भांडवल बाजार हा एक जपान भांडवल बाजाराची एक प्रभावी घटक आहे. या बाजाराने इतर म्हणजेच लंडन स्टॉक एक्सचेंज आणि न्यूयॉर्क स्टॉक एक्सचेंज बाजाराबरोबर स्पर्धा केल्याचे दिसून येते. म्हणजेच अवघ्या काही दशकातच या भांडवल बाजाराने आपली भरारी अनेक देशापर्यंत मारल्याचे दिसून येते.

४.२.३. आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्था International Financial Institutions

आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी (International Monetary Fund)

प्रास्ताविक-

दुसऱ्या महायुद्धाचा जागतिक अर्थव्यवस्थेवर अनिष्ट परिणाम झाला होता. जगातील अनेक राष्ट्रांनी सुवर्ण चलन परिणाम पद्धतीचा त्याग करून कागदी चलन पद्धतीचा स्विकार केला होता. अनेक देशांनी चलनविषयक स्वतंत्र धोरणे आखली होती. यामुळे विनिमयदरात अस्थिरता निर्माण झाली आंतरराष्ट्रीय सहकार्य संपुष्टात येवून संघर्ष वाढत गेला. जागतिक महामंदीचे अनेक देशांचे कंबरडे खचले होते. आंतरराष्ट्रीय सहकार्य, शांतता व व्यापार या सर्वावर अनिष्ट परिणाम होऊ लागले. तेव्हा या सर्वातून बाहेर पडण्यासाठी १९४३ मध्ये केन्स यांनी योजना मांडली तर अमेरिकेमध्ये डॉ. एच. डी. व्हाईट यांना व्हाईट योजना मांडली. यावर विचार विनिमय करण्याच्या दृष्टीने जुलै १९४४ मध्ये अमेरिकेतील ब्रेटनबुडस येथे जागतिक आर्थिक परिषद भरविण्यास आली. या परिषदेला जगातील ४४ देश सहभागी झाले. या परिषदेची फलनिष्पती म्हणून आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कार्य करणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी व आंतरराष्ट्रीय पुर्नरचना व विकास बँकेची स्थापना झाली. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीला आंतरराष्ट्रीय मुद्रानिधी किंवा आंतरराष्ट्रीय मुद्राकोष असे देखील म्हणतात या आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीच्या प्रत्यक्ष कार्याला सुरूवात डिसेंबर १९४५ मध्ये झाली.

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीचे भांडवल -

नाणेनिधी ही एक वित्तीय संस्था असल्याने मोठ्या प्रमाणात भांडवलाची गरज असते. प्रत्येक सभासद

देशातून वर्गणीच्या स्वरूपात भांडवलाची उभारणी केली जाते. हा हिस्सा देत असताना २५ % सोने किंवा अमेरिकन डॉलर मध्ये तर उरलेल्या ७५% हिस्सा स्वदेशी चलनात द्यावा लागतो.

व्यवस्थापन–

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीचे व्यवस्थापन 'बोर्ड ऑफ गव्हर्नस' कडून पाहिले जाते. प्रत्येक राष्ट्राला एक गव्हर्नस नेमण्याचा अधिकार आहे. या मंडळाची वर्षातून एकदा बैठक होते. बोर्ड ऑफ गव्हर्नस पाच वर्षासाठी नियुक्त केले जाते. निधीचा दैनंदिन व्यवहार पाहाण्यासाठी सध्या २४ सभासद आहेत. यातील ५ गव्हर्नस ज्या देशांचा भांडवलातील हिस्सा जादा आहे. उरलेल्या १९ गव्हर्नसची (सभासद) निवडणूक पध्दतीने नियुक्ती होते.

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीची आवश्यकता किंवा गरज :

१. स्पर्धात्मक अवमूल्यनाला आळा घालण्यासाठी

२. समितीवर नियत्रंण ठेवण्यासाठी

३. आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी

४. विनिमय नियंत्रणावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी

५. भांडवलाच्या स्थानांतरणावर नियंत्रण घालण्यासाठी

६. विदेशी विनिमय राखीवांची व्यवस्था करण्यासाठी

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीची उद्दिष्ट्ये –

१. आंतरराष्ट्रीय चलनविषयक समस्या सोडविणे

२. विनिमय दरात स्थैर्य निर्माण करणे

३. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा विकास करणे

४. बहुमुखी शोधनाची व्यवस्था करणे

५ विनिमय नियंत्रण दूर करणे

६. असंतुलनाचा कालावधी कमी करणे

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीची कार्ये :

१) विनिमय दरात स्थैर्य निर्माण करणे –

नाणेनिधीच्या स्थापनेचा मुख्य हेतू हा विनिमय दरात स्थैर्य निर्माण करणे हा आहे. नाणेनिधीच्या कायद्यात विनिमयदर स्थिर ठेवण्याविषयी तरतूद केलेली आहे. त्यामुळे प्रत्येक देशाला (IMF) च्या परवानगीशिवाय आपल्या चलनाचे सोन्यातील मूल्य बदलता येत नाही. त्याचा परिणाम विनिमय दर स्थिर राहण्यावर होतो.

२) अल्पकालीन मदत

आंतरराष्ट्रीय व्यवहारामध्ये समजा असमतोल निर्माण झाला तर अशावेळी नाणेनिधी सभासद राष्ट्राला मदत

करत असते. त्या देशाचा जो कोटा आहे त्याच्या २५% पर्यंत परकीय चलन उपलब्ध करून दिले जाते.

३) दुर्मिळ चलनाचे वाटप –

नाणेनिधीकडे अनेक देशांचे चलन असते. समजा एखाद्या चलनाला अधिक प्रमाणात मागणी असल्यास ते उपलब्ध करून देण्याचे काम नाणेनिधी करते. समजा त्यातूनही त्या चलनाची कमतरता असल्यास ते चलन दुर्मिळ चलन प्रसिद्ध केले जाते.

४) सदस्य राष्ट्रांना संकटकाळात मदत –

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या अनेक कार्यातील हे एक अत्यंत महत्वाचे कार्य आहे. समजा एखाद्या राष्ट्रावर नैसर्गिक आपत्ती आली असेल किंवा व्यवहार तोल प्रतिकूल असल्यास अशा राष्ट्रांना मदत करण्याचे काम नाणेनिधी करते.

५) बहुपक्षीय शोधन व व्यापार पद्धतीची स्थापना करणे –

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी द्विपक्षीय करारापेक्षा बहुपक्षीय शोधन व व्यापार पद्धती लक्ष केंद्रित करते. तेव्हा अशा प्रकारचा व्यापार होत असताना एखाद्या राष्ट्राने विनियंत्रण लावले असेल तर ते दूर करण्याचा प्रयत्न नाणेनिधीकडून केला जातो.

६) विनिमय नियंत्रण दूर करण्यास सहकार्य करणे–

नाणेनिधीकडून विनिमय नियंत्रणे दूर होण्यास मदत होते. बहुमुखी शोधनाची व्यवस्था निर्माण करण्याचे महत्वाचे काम निधीकडून केले जात असल्याने विनिमय नियंत्रण दूर होण्यास मदत होते.

७) तांत्रिक मदत आणि सल्ला –

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीमध्ये प्रामुख्याने केंद्रीय अधिकोषीय विभाग व राजकोषीय विभाग निर्माण केले आहेत. या विभागामार्फत सभासद देशाला तांत्रिक मदत व मार्गदर्शन देण्याचे काम केले जाते.

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी आणि भारत :

भारत हा आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीचा कायम स्वरूपी सदस्य आहे. भांडवलाचा हिस्सा सर्वात जास्त असणाऱ्या पाच राष्ट्रातील भारत हा एक देश आहे. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीकडून भारताला आर्थिक विकासासाठी मोठ्या प्रमाणात सहकार्य मिळाले आहे. शोधनशेषातील तूट भरून काढण्यासाठी १९४८-४९ मध्ये भारताने १०० दशलक्ष डॉलर्सचे कर्ज घेतले होते. विनिमय संकटातून बाहेर पडण्यासाठी १९५७ मध्ये ७०० दशलक्ष डॉलर्स कर्ज भारताला मिळाले. स्पेशल ड्रॉईंग राईट योजनेमुळे भारताचा विदेशी विनिमयसाठा सुधारण्यास मदत झाली आहे. (IMF) च्या सदस्यत्वामुळे जागतिक बँकेचे सदस्यत्व मिळाले. भारताची आंतरराष्ट्रीय पातळीवर प्रतिष्ठा वाढण्यास मदत झाली आहे. रूपयाला स्टर्लिंगच्या बंधनातून मुक्ती मिळाली. रूपयाचे स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण झाले. या बरोबरच भारताला वेळोवेळी तांत्रिक मदत देखील केली आहे.

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीचे मूल्यमापन :

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीचे मूल्यमापन करताना नाणेनिधीचे फायदे व दोष या दोन्हींचाही विचार करावा लागेल तेव्हा प्रथम फायदे कोणते आहेत ते पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

फायदे –

१. आंतरराष्ट्रीय रोखतेत वाढ

२. विनिमय दरात स्थैर्य

३. तांत्रिक मदत

४. विकसनशील देशांना विशेष सहाय्य

५. प्रत्यक्ष आर्थिक मदत

६. सुवर्ण प्रमापाचे फायदे

७. आंतरराष्ट्रीय सहकार्यात वाढ

८. बहुपक्षीय शोधनाची व्यवस्था

९. केंद्रीय अधिकोषाचा अधिकोष

दोष–

१. मर्यादित कार्यक्षेत्र

२. अमेरिकेचा प्रभाव

३. गरीब देशांकडे दुर्लक्ष

४. राष्ट्रांचा अभ्यंशाला शास्त्रीय आधार नाही.

५. विसंगत वागणूक

६. साम्यवादी देशांबाबत विरोधी मत (भावना)

७. दीर्घकालीन कर्जाकडे दुर्लक्ष

८. नावापुरती लोकशाही

९. विनिमय नियंत्रण पध्दतीचे अस्तित्व

ब) जागतिक बँक : (World Bank)

(International Bank for Reconstruction and Development-IBRD)

जागतिक बँकेला 'विश्व बँक किंवा जागतिक अधिकोष' म्हणून देखील ओळखले जाते. दुसऱ्या महायुध्दामुळे अनेक देशांच्या अर्थव्यवस्था मोडकळीस आल्या होत्या. अशावेळी यातून बाहेर पडण्यासाठी

अमेरिकेतील ब्रिटेनवुड्स येथे एक जागतिक आर्थिक परिषद १९४४ मध्ये घेण्यात आली. त्यातून आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी व जागतिक बँक या दोन आंतरराष्ट्रीय वित्त संस्थांचा उदय झाला. जागतिक बँकेला आंतरराष्ट्रीय पुर्नरचना आणि विकास बँक म्हणून ओळखले जाते. म्हणजेच (International Bank for Reconstruction and Development-IBRD) होय. जागतिक बँकेच्या कार्यालयाला २५ जून १९४६ पासून सुरवात झाली.

उद्दिष्ट्ये :

१. भांडवल गुंतवणूकीला प्रोत्साहन देणे

२. पुर्ननिर्माण आणि विकास

३. मागासलेल्या राष्ट्रांना मदत

४. आंतरराष्ट्रीय सहकार्य

५. व्यवहार तोलाचा समतोल प्रस्थापित करणे

६. उत्पादक मालमत्तेची निर्मिती करणे

७. सभासद देशातील उत्पादकता आणि राहणीमान दर्जा वाढविणे

भांडवल –

स्थापनेच्या वेळेस जागतिक बँकेचे अधिकृत भांडवल १० मिलियन डॉलर होते. सभासद देशाकडून प्रत्यक्षात वसूल भागभांडवल ९४०० दशलक्ष डॉलर्स इतके होते.

व्यवस्थापन –

जागतिक बँकेचे संघटन त्रिस्तरीय आहे.

त्यामध्ये १) बोर्ड ऑफ गव्हर्नस

२) प्रत्येक सभासद देशाचा गव्हर्नस

३) एक पर्यायी गव्हर्नस

जागतिक बँकेची कर्ज देण्याची तत्वे –

१) जागतिक बँक दिर्घ मुदतीची कर्जे देते

२) ज्या प्रकल्पामुळे सभासद राष्ट्राची उत्पादकता वाढते त्यांना जागतिक बँकेकडून कर्ज दिले जाते.

३) खाजगी क्षेत्रात हस्तक्षेप न करण्याच्या अटीवर बँक कर्ज देते

४) जागतिक बँकेच्या कर्जातून विदेशी चलनाची गरज पूर्ण व्हावी ही अपेक्षा असते.

५) जागतिक बँकेने ज्या प्रकल्पांना कर्ज दिले आहे. त्या प्रकल्पावर देखरेख ठेवते.

६) बँकेकडून दिले जाणारे कर्ज हे व्यापारी तत्वावर असते.

जागतिक बँकेची कार्ये :

जागतिक बँकेने सुरवातीपासून सदस्य राष्ट्रांना मदत करण्याच्या दृष्टीने भरीव स्वरूपाची कामगिरी केली आहे. तेव्हा जागतिक बँकेने केलेली कार्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) कर्ज देणे –

जागतिक बँक आपल्या सदस्य राष्ट्रांना गरजेनुसार कर्ज पुरवठा करते. अल्पविकसित देशांचा विकास घडवून आणण्याच्या दृष्टीकोनातून ही बँक दीर्घकालीन कर्ज पुरवठा करते. ते देत असताना खालीलप्रमाणे कर्जे देते.

१) स्वत:च्या कोषातून कर्ज

२) विकासात्मक योजनेसाठी कर्ज

३) उधार भांडवलातून

४) हमी घेवून

२) तांत्रिक सहाय्य किंवा मार्गदर्शन करणे –

जागतिक बँक आपल्या सदस्य राष्ट्रांना आर्थिक व तांत्रिक सहाय्य करते. तांत्रिक सहाय्य देण्यासाठी ही बँक त्या देशाची पाहणी करून विकासाची शक्यता तपासते. हे करण्यासाठी बँक तज्ञ सल्लागारांच्या गटाला पाठविते.

३) प्रशिक्षण व्यवस्था करणे –

जागतिक बँक विकसनशील देशांचा विकास घडवून आणता यावा म्हणून त्या देशातील अधिकारी वर्गाला प्रशिक्षण देण्याची सोय करते.

४) विदेशी विनिमयाच्या संकटातून मुक्तता करणे –

जागतिक बँकेच्या अनेक कार्यामध्ये विदेशी विनिमयाच्या संकटातून सोडविण्याचे अत्यंत महत्वपूर्ण कार्य करते. तशा प्रकारची मदत भारताला १९५८ मध्ये केली आहे.

५) आंतरराष्ट्रीय विवादात मध्यस्थी –

आंतरराष्ट्रीय पातळीवर वाद किंवा समस्या निर्माण झाल्यास त्या सोडविण्यासाठी मध्यस्थ म्हणून कार्य करते.

६) आंतरराष्ट्रीय विकास संघाची स्थापना –

जागतिक बँक सदस्य देशांची वित्तीय सोय व्हावी म्हणून वित्तीय संस्था स्थापन करते. उदा – आंतरराष्ट्रीय वित्त निगम, आंतरराष्ट्रीय विकास संघ

७) उद्देशानुसार कर्ज पुरवठा –

जागतिक बँकेने कृषी व ग्रामीण विकास ऊर्जा वाहतूक आणि दळणवळण यांना कर्ज पुरवठा केला आहे.

जागतिक बँकेचे यश :-

१) अर्थ व्यवस्थांच्या पुर्नरचनेसाठी मदत -

दुसऱ्या महायुध्दाच्या काळात अनेक राष्ट्रांची साधने नष्ट झाली होती. अशा राष्ट्रांची पुर्नरचना करण्यासाठी जागतिक बँकेने भरीव स्वरूपाची कामगिरी केली आहे.

२) विकासासाठी आर्थिक मदत -

जागतिक बँक स्थापने मागचा हेतूच विकासाठी मदत करण्याचा असल्याने सदस्य राष्ट्रांना मोठ्या प्रमाणात मदत करते. त्यामधील बरीच राष्ट्रे लॅटिन अमेरिका, आफ्रिका आणि आशिया खंडातील आहेत.

३) प्रादेशिक समतोल निर्माण करण्यात यश -

जागतिक बँक आर्थिक विकासासाठी कर्ज देते पण हे कर्ज देताना प्रादेशिक समतोल निर्माण करण्याचा प्रयत्न करते.

जागतिक बँकेचे अपयश -

१) कर्ज देतांना भेदभाव केला जातो - जागतिक बँकेकडून केल्या जाणारा कर्जपुरवठा आहे त्यामध्ये भेदभाव केल्या जातो अशी टीका केली जाते.

२) जास्त व्याज दर - विकसनशिल व अविकसित देशांच्या दृष्टीने विचार केल्यास कर्जावरील व्याजदर जास्त आहे असे टिकाकारांचे मत आहे.

३) अपुरी मदत- बँकेकडून केली जाणारी मदत पुरेशा प्रमाणात नाही असे म्हणणे आहे.

४) किचकट प्रक्रिया - कर्ज मिळण्याची प्रक्रिया किचकट असल्याचा टिका केली जाते.

५) कर्ज मिळण्यास वेळ लागतो- टीकाकारांच्या मते कर्जाची प्रक्रिया किचकट असल्यामुळे ते मिळण्यास बराचब कालावधी लागतो.

भारत आणि जागतिक बँक

भारत हा जागतिक बँकेचा संस्थापक सभासद देश आहे जागतिक बँकेने भारताला पूर्वीपासून कर्जपुरवठा केला आहे. भारताला कृषी, ऊर्जा, औद्योगिक विकास अशा अनेक क्षेत्रांच्या विकासासाठी मोठ्या प्रमाणात आर्थिक मदत केली आहे. जागतिक बँकेने भारताला कमी देत असताना कर्ज देण्याच्या अटीत सौम्यता दाखविली आहे. भारताने अर्थिक नियोजनाचा अवलंब करून देशाचा विकास करण्याचा प्रयत्न केला आहे तेव्हा या पंचवार्षिक योजना यशस्वी करण्यामध्ये जागतिक बँकेची महत्त्वपूर्ण भूमिका राहिली आहे. अशाप्रकारे जागतिक बँकेने वेळोवेळी भारताला विकासात्मक कार्ये पार पाडण्यासाठी भरीव स्वरूपाची मदत केली आहे.

आशियाई विकास बँक (Asian development Bank DB)

आशिया खंडातील बहुतांश देशांची आर्थिक परिस्थिती ही बेताचीच आहे.आशिया खंडातील देशांच्या विकासासाठी दीर्घकालीन भांडवलाची गरज होती.मात्र हे भांडवल उपलब्ध होत नव्हते. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी

आणि जागतिक बँक यांच्याकडून आर्थिक मदत होत होती. पण ती मदत पुरेशी नव्हती. तेव्हा हा प्रश्न सोडविण्यासाठी आशिया आणि अतिपूर्वेकडील देशासाठी एक वेगळी स्वतंत्र बँक असावी असा विचार पुढे आला. आशिया आणि पूर्व आर्थिक आयोगांच्या सदस्यांची १९६३ मध्ये बैठक झाली त्यानंतर मसुदा तयार करण्यासाठी एक समिती नेमली. त्यानुसार आशियाई विकास बँकेची स्थापना २६ नोव्हेंबर १९६६ मध्ये झाली पण १९ डिसेंबर १९६६ पासून बँकेच्या प्रत्यक्ष कार्याला सुरूवात झाली. या बँकेचे मुख्य कार्यालय फिलिपाईन्सची राजधानी मनिला या ठिकाणी आहे.

आशियाई विकास बँकेची उद्दिष्ट्ये –

१) आशियातील देशांचा वृद्धीदर योग्य प्रमाणात ठेवण्यासाठी मदत करणे

२) आशियातील देशांच्या आर्थिक विकाससाठी भांडवल गुंतवणूकीस प्रेरणा देणे.

३) सदस्य देशांच्या विकासाठी संसाधने उपलब्ध करून देणे.

४) विकसनशिल देशांना तांत्रिक सहाय्य देणे

५) सदस्य देशांची उद्दिष्ट्ये पूर्ण करण्यासाठी उपयुक्त स्वरूपाची सेवा देणे

६) सदस्य देशांची धोरणे आणि योजना यात समन्वय साधने

सभासदत्व –

आशियाई विकास बँकेचे सभासद प्रामुख्याने इकाफेचे सभासद इकाफेचे सहाय्यक सभासद आणि संयुक्त राष्ट्र संघाचे किंवा त्याच्या संलग्न संस्थांचे सभासद यांना मिळू शकते.

मूल्यमापन– प्रथम बँकेच्या गुणांचा विचार करू ते गुण प्रमाणे सांगता येतील

गुण

१) सदस्य देशांच्या प्रश्नांची जाणीव या बँकेला आहे.

२) सदस्य देशांना तांत्रिक सल्ला देते.

३) विविध योजना कार्यान्वीत करते.

४) निधींची उभारणी करते.

व्यवस्थापन– अधिकोषाचे व्यवस्थापन प्रशासक मंडळाद्वारे पाहिले जाते. प्रशासक मंडळामध्ये प्रत्येक देशाचा एक प्रशासक व एक पर्यायी प्रशासक असतो. या मंडळाची वर्षातून एकदा बैठक आयोजित केली जाते. या मंडळात १२ सदस्य असतात. त्यातील ८ संचालक आशिया खंडातील व ४ इतर देशातील असतात.अध्यक्षाचा कालावधी ५ वर्षासाठी असतो.

कार्यप्रणाली :

अधिकोषाची कार्यप्रणाली खालील प्रमाणे आहे.

१) कर्जाचे वाटप करणे – कर्जाचे वाटप करणे हे बँकेचे अत्यंत महत्त्वपूर्ण कार्य आहे. बँक करीत असलेल्या कर्ज वाटपाचे दोन गटात वर्गीकरण करण्यात आले आहे ते म्हणजे १) साधारण कर्जे २) विशेष कर्जे

२) तांत्रिक मदत – बँक आर्थिक मदतीबरोबर तांत्रिक मदत करते.

आशियाई विकास बँकेची कार्ये

१) विकसनशिल देशांना कर्ज – बँक विकसनशिल देशांना कर्जपुरवठा करते हा कर्जपुरवठा विकासयोजना पूर्ण करण्यासाठी केला जातो.

२) हमीची सोय – आपल्या सदस्य देशांच्या कर्जाबाबत इतरांना ही बँक हमी देते

३) खाजगी उद्योगांना कर्ज – आशियाई विकास बँक १९८६ पासून खाजगी उद्योग व वित्तीय संस्थांना कर्ज देत आहे.

४) तांत्रिक मदत – बँक आपल्या सदस्य राष्ट्रांचा विकास व्हावा म्हणून कर्जे देते पण या कर्जाबरोबरच त्यांना आवश्यक असल्यास तांत्रिक मदत देखील देत असते.

मूल्यमापन –

गुण –

१) सदस्य देशांच्या प्रश्नांची जाणीव या बँकेला आहे

२) सदस्य देशांना तांत्रिक सल्ला देते.

३) विविध योजना कार्यान्वीत करते.

४) अल्प व दीर्घमुदतीच्या प्रकल्पासाठी सवलतीच्या व्याज दराने कर्ज देते.

दोष

१) बँकेवर भांडवलदार देशांचे वर्चस्व

२) सामान्य कर्जे

३) योजना केंद्रीत कर्जे

४) खाजगी क्षेत्रातील कंपन्यास अधिक सहाय्य

आशियाई विकास बँक आणि भारत.

भारत हा आशियाई विकास बँकेचा संस्थापक सदस्य आहे. भारताला या बँकेकडून बहुमुल्य स्वरूपाची मदत झाली आहे ती मदत खालील मुद्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

१) तांत्रिक सहाय्य

२) एशियन सामाईक बाजाराची स्थापना

३) कर्जविषयक मदत

४) अभियांत्रिकी निर्यातीसाठी मदत

अशा प्रकारे आशियाई विकास बँकेने आपल्या भारताच्या विकासाच्या संदर्भात बरेच सहकार्य केले आहे.

ड) आंतरराष्ट्रीय वित्त महामंडळ (International Finance Corporation) (IFC)

आंतरराष्ट्रीय वित्त महामंडळ जागतिक बँकेची संलग्न संस्था म्हणून ओळखली जाते. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी आणि विश्व बँक यांच्याकडून हमी शिवाय खाजगी उद्योगांना कर्ज पुरवठा केला जात नव्हता. तेव्हा यावर उपाय म्हणून कोणत्याही हमी शिवाय आर्थिक मदत मिळावी असा विचार पुढे आला आणि त्यातून १९५५ मध्ये आं. वित्त महामंडळाची स्थापना झाली महामंडळाच्या कार्याला १९५६ मध्ये सुरूवात झाली. जागतिक बँकेचा अध्यक्ष हाच महामंडळाचा अध्यक्ष असतो. महामंडळाचे व्यवस्थापन संचालक मंडळामार्फत पाहिले जाते.

उद्देश :

१) सदस्य देशातील खाजगी उद्योगांना मदत करणे.

२) देशी आणि विदेशी भांडवलास उत्पादक कार्याकडे वळविणे

३) गुंतवणूकीच्या संधी आणि भांडवल यात समन्वय साधणे

महामंडळाची कार्ये :

१) सदस्य देशांमध्ये खाजगी गुंतवणुकीस चालना देणे

२) खाजगी उद्योगांचे भाग आणि कर्जरोखे खरेदी करून सरळ भांडवल देणे

३) खाजगी गुंतवणुकीत वाढ होण्यासाठी अविकसित व विकसनशिल देशांना मार्गदर्शन करणे

४) सरकारी हमी शिवाय सदस्य देशातील खाजगी उद्योगांना कर्ज देणे

५) खाजगी उद्योगांच्या भागविक्रीचा व कर्जरोखे विक्रीचा विमा उतरविणे

६) खाजगी उद्योगांना वित्तीय मदत करणाऱ्या ज्या वित्तीय विकास बँका व महामंडळाच्या स्थापनेस हातभार लावणे

७) उद्योगासाठी प्रकल्प निश्चित करणे तो चालू करण्यास मदत करणे.

महामंडळांचे कर्जधोरण–

१) महामंडळाकडून फक्त खाजगी उद्योगांना कर्ज दिले जाते

२) वैयक्तिक पातळीवर हे महामंडळ कर्ज देऊ शकते

३) कर्ज वापराच्या बाबतीत बंधन नाही

४) कर्ज फेडण्याचा कालावधी पाच वर्षापासून १५ वर्षाचा आहे.

५) औद्योगिक प्रकल्पाना मोठ्या प्रमाणात कर्ज दिले जाते.

महामंडळाची भूमिका व कामगिरी :-

महामंडळ पंचवार्षिक योजना आखून आपली कामे पूर्ण करते. महामंडळाने विकसनशिल देशांच्या विकासासाठी खाजगी गुंतवणूकीला चालना देवून महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे. महामंडळाने '' आंतरराष्ट्रीय प्रतिभूती गट स्थापन करून आपल्या सदस्य राष्ट्रांची भांडवल गतिशिल बनविण्याचा प्रयत्न केला आहे.उद्योगांचे खाजगीकरण आणि पुर्नरचना करण्यासंदर्भात अर्थपुरवठा सेवा गट स्थापन केला आहे.

आंतरराष्ट्रीय वित्तमहामंडळ आणि भारत :-

भारत हा विकसनशिल देश म्हणून ओळखला जातो. भारताच्या विकासाच्या संदर्भात आंतरराष्ट्रीय वित्तमहामंडळाने भरीव स्वरूपाची कामगिरी पार पाडली आहे. त्यामध्ये विदेशी बँका आणि आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्थाकडून कर्ज मिळावे म्हणून मदत केली आहे. १९८८-८९ या वर्षात ७ प्रकल्पांना १२५ दशलक्ष डॉलर्सचे वित्तीय साहाय्य केले आहे.

मूल्यमापन

१) कर्जावरील व्याजदर जास्त आहे

२) पक्षपाती धोरण अंगिकारते.

३) कर्ज परत फेडीच्या अटी ताठर स्वरूपाच्या आहेत.

४) महामंडळाला विकसशिल देशांचा विकास साधण्यात यश मिळाले नाही.

५) वित्तीय पुरवठा पुरेशा प्रमाणात नाही

इ) आंतरराष्ट्रीय व्यवहारपूर्ती बँक :- (Bank for International Settlement)

प्रास्ताविक :- आंतरराष्ट्रीय व्यवहारपूर्ती बँकेची स्थापना हेग कराराने १९३० मध्ये झाली आहे.जगातील सर्वात जुनी वित्तीय संस्था म्हणून या बँकेला ओळखले जाते. ही बँक मध्यवर्ती बँकांची बँक म्हणून कार्य करीत असते जागतिक वित्तीय बाजाराच्या विकासाचा शिल्पकार म्हणून या बँकेचा नावलौकिक आहे. आज जगातील ५५ मध्यवर्ती बँका या बँकेच्या सदस्य आहेत. आंतरराष्ट्रीय व्यवहारपूर्ती बँक ही जागतिक बँकांचे आंतरराष्ट्रीय संघटन आहे. जागतिक परिवर्तनाच्या काळात वित्तीय स्थैर्य आणि आंतरराष्ट्रीय प्रगती यांचा योग्य मेळ घालून जागतिक वित्तीय व बँकींग क्षेत्र मजबूत करण्यामध्ये या बँकेची मोलाची कामगिरी दिसून येते. ही बँक आपल्या सदस्य बँकांना कार्यक्षम स्वरूपाच्या सेवा पुरविते. सुरक्षिततेच्या अनुषंगाने विचार करता निधी बाळगण्याचे महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडित असते. गुंतवणूक करीत असताना जोखीम विश्लेषणाचा आधार घेवून करते. मध्यवर्ती बँकेसाठी रोखतेची व्यवस्था करते. आंतरराष्ट्रीय व्यवहार पूर्ती बँकेचे कार्यालय स्वित्झर्लंडमधील 'बेसल' येथे आहे.

उद्दिष्टे :-

१) मध्यवर्ती बँकांची बँक म्हणून कार्य करते

२) विश्वस्त म्हणून कार्य करणे

३) हस्तक म्हणून कार्य करणे

४) धोरणात्मक चर्चेसाठी व्यासपीठ उपलब्ध करून देणे

५) मध्यवर्ती बँकांमध्ये सहकार्य वाढविणे

६) आंतरराष्ट्रीय स्थैर्य निर्माण करणे

व्यवहार पूर्ती बँकेची कार्ये/भूमिका :-

१) मध्यवर्ती बँकांचे संघटन :-

आंतरराष्ट्रीय व्यवहारपूर्ती बँक ही मध्यवर्ती बँकांची बँक आहे. या बँकेला मध्यवती बँकांचे संघटन करण्याचे महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडावी लागते. जगातील ५५ मध्यवर्ती बँकांची ही बँक संघटना आहे. या बँकेला सदस्य बँकेचे मौद्रीक धोरण पारदर्शी बनविण्याचे प्रयत्न करते. आपल्या सदस्य मध्यवर्ती बँकांच्या वित्तीय गरजा पूर्ण करते. आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्थांची बँकर व निधी व्यवस्थापक म्हणून महत्त्वपूर्ण कामगीर करीत असते.

२) भांडवल पर्याप्ततेचे नियमन करणे :-

भांडवल पर्याप्तता निश्चित करणे ही आंतरराष्ट्रीय व्यवहारपूर्ती बँकेची अत्यंत महत्त्वाची भूमिका आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यवहारपूर्ती बँक भांडवल मालमत्ता गुणोत्तर ठरविण्याचे कार्य करते आर्थिक अरिष्ट निर्माण होऊ नये म्हणून आंतरराष्ट्रीय व्यवहारपूर्ती बँक भांडवल पर्याप्तता नियमनाची महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पडते.

३) बँकिंग पर्यवेक्षणाची भूमिका पार पाडणे :-

आंतरराष्ट्रीय व्यवहारपूर्ती बँकेने बँकिंग पर्यवेक्षणाविषयक बेसल समिती नियुक्त केली बँकिंग पर्यवेक्षण विषयक समिती ही बँकिंग पर्यवेक्षणात्मक सत्तांची समिती आहे मालमत्तेशी संबंधीत जोखीम विचारात घेवून सन १९८८ मध्ये बँकांसाठी भांडवली करार मांडला. बेसल करारात बँकिंग संदर्भात अनेक तरतूदी करण्यात आल्या. या समितीने जोखीमयुक्त मत्तेचे प्रमाण कमी करण्यासाठी देखील अनेक शिफारशी सांगितल्या आहेत. या सर्वाचा परिणाम म्हणून भांडवल पर्याप्ततेच्या संदर्भात एकसंघपणा येण्यास मदत झाली आहे.

४) राखीव निधी पारदर्शकतेला उत्तेजन देणे :-

आंतरराष्ट्रीय व्यवहारपूर्ती बँकेने निधी पारदर्शकतेचे मानक ठरवून भूमिका बजावली आहे. राखीव निधी हा बँकेच्या व्यवहारासाठी महत्त्वपूर्ण असतो. या मानकांमुळे सदस्य बँकांना मार्गदर्शन होण्यासाठी होतो.

५) आंतरराष्ट्रीय वित्तीय सहकार्य करणे :-

आंतरराष्ट्रीय व्यवहारपूर्ती बँकेने आंतरराष्ट्रीय वित्तीय सहकार्याच्या संदर्भात उल्लेखनीय भूमिका बजावली आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर युरोपच्या पुर्नरचनेच्या संदर्भात या बँकेला युरोपियन संघाचा हस्तक म्हणून भूमिका पार पाडावी लागली.

६) वित्तीय स्थैर्य राखणे :-

आंतरराष्ट्रीय व्यवहारपूर्ती बँकेच्या अनेक भूमिकेमधील वित्तीय स्थैर्य ही एक आहे. वित्तीय स्थैयाचे उद्दिष्ट पूर्ण करण्यासाठी सदस्य देशांना सहकार्य करते. अनेक प्रकारच्या समित्या नियुक्त करून वित्तीय स्थैर्य राखले जाते.

७) व्यापारी बँकांचा निकोप विकास:- उदा. बँकींग पर्यवेक्षणाविषयक बेसल समिती :

बेसल करार-२ हा आंतरराष्ट्रीय व्यवहारपूर्तीच्या बँकेच्या सहकार्याने तयार झाला आहे यामध्ये जोखीम मापनाच्या संदर्भात बँकांच्या क्षमतेतील सुधारणांचा विचार मांडण्यात आला आहे. बेसल करार-२ मुळे बँकांच्या निकोप वाढीस मदत झाली आहे.

८) संशोधन कार्य करणे :-

आंतरराष्ट्रीय व्यवहारपूर्ती बँक मध्यवर्ती बँकेची बँक व मध्यवर्ती बँकेचे संघटन करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य करते या कार्याबरोबरच मध्यवर्ती बँकेच्या दृष्टीने आवडीचे किंवा गरजेच्या विषयावर संशोधन करण्याचे काम करते.

७) वित्तीय सुरक्षितता ठेवणे :-

सुरवातीच्या काळात वित्तीय सुरक्षिततेच्या संदर्भात या बँकेच्या फारस अधिकार नव्हते. पण सध्या या बँकेला प्रचंड अधिकार देण्यात आले आहेत. त्यामुळे ही बँक वित्तीय संरक्षण नियमन व परिक्षण यासारख्या गोष्टीवर बँक काटेकोरपणे लक्ष देते.

४.७ सारांश :-

आपण या घटकात

१) विनिमयदर म्हणजे काय, त्याचे प्रकार विदेशी विनिमय बाजारपेठ, यांचा अभ्यास मांडला आहे.त्यामध्ये विनिमयदाराचे अनेक प्रकार विदेशी विनिमय बाजारातील समाविष्ट घटक यांचा अभ्यास केला आहे.

२) जगातील प्रमुख भांडवल बाजारांचा अभ्यास आहे

३) आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कार्य करणाऱ्या वित्तीय संस्थांचे कार्य विषद केले आहे.

४.८ पारिभाषिक शब्द :-

वस्तूविनिमय पद्धती - वस्तूच्या बदल्यात वस्तूची देवाण-घेवाण मुक्त किंवा खुला व्यापार-कर रहित

आयात-निर्यात

दुवा- संबंध

मुद्रानिधी- नाणेनिधी

वित्त- भांडवल

हुंडणावळीचा दर - विनिमय दर

अधिकोष - बँक

स्वयं - अध्ययनासाठी प्रश्न

रिकाम्या जागा भरा

१) एका देशाच्या चलनाची दुसऱ्या देशाच्या चलनात व्यक्त केलेली किंमत म्हणजे ..... होय.

अ) व्यापाराचा दर ब) विनिमय दर

२) परकीय विनिमय बाजार पेठ ..... आहे

अ) संघटीत ब) असंघटीत

३) न्यूयॉर्क भांडवल बाजाराची स्थापना ..... मध्ये झाली

अ) १९७२ -१७९२ ब) १९७३- १९९२

४) आंतरराष्ट्रीय व्यवहारपूर्ती बँकेचे कार्यालय ..... येथे आहे.

अ) दिल्ली ब) बेसल

५) आशियाई विकास बँकेची स्थापना ..... मध्ये झाली.

अ) १९६६ ब) १९९५

६) आशियाई विकास बँकेचे कार्यालय .....येथे आहे

अ) मनीला ब) नेपाळ

७) आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी ..... मुदतीची कर्जे देते.

अ) अल्प ब) दीर्घ

८) जागतिक बँकेच्या कार्याला ..... मध्ये सुरवात झाली.

अ) १९४४ ब) १९४५

९) आंतरराष्ट्रीय वित्त महामंडळही ..... शी संलग्न संस्था आहे.

अ) आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी ब) जागतिक बँक

१०) जगातील सर्वात जुना भांडवल बाजार म्हणून ..... बाजाराला ओळखले जाते.

अ) न्यूयॉर्क ब) लंडन

एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१) विनिमय दर म्हणजे काय?

२) अमेरिकेमध्ये व्हाईट यांनी कोणती योजना मांडली

३) जगातील सर्वात जुनी बँक कोणती

४) जगातील सर्वात जुना भांडवल बाजार कोणता आहे

५) जागतिक बँकेचे पूर्ण नांव काय आहे.

४.६ स्वयं अध्ययनाची उत्तरे

अ) १) विनिमयदर २) संघटीत ३) १७९२ ४) बेसल५)१९६६

६) मनीला ७) अल्प ८) १९४५ ९) जागतिक बँक १०) न्यूयॉर्क

ब) एका वाक्यात उत्तरे

१) एका देशाच्या चलनाची दुसऱ्या देशाच्या चलनात व्यक्त केलेली किंमत म्हणजे विनिमयदर होय.

२) अमेरिकेमध्ये व्हाईट यांनी व्हाईट योजना मांडली.

३) आंतरराष्ट्रीय व्यवहारपूर्ती बँक ही जगातील सर्वात जुनी बँक आहे.

४) न्यूयॉर्क भांडवल बाजार हा जगातील सर्वात जुना भांडवल बाजार आहे.

५) जागतिक बँकेचे पूर्ण नांव आंतरराष्ट्रीय पुर्नरचना आणि विकास बँक असे आहे.

४.७ सरावासाठी प्रश्न :-

अ) दिर्घोत्तरी प्रश्न

१) विदेशी विनिमय बाजाराचे स्वरूप व कार्ये स्पष्ट करा

२) न्यूयॉर्क भांडवल बाजाराचे स्पष्टीकरण करा

३) आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या कार्याचे टिकात्मक परिक्षण करा

४) जागतिक बँकेची कार्ये स्पष्ट करा

५) आंतरराष्ट्रीय व्यवहारपूर्ती बँकेची कार्ये स्पष्ट करा

ब) टिपा लिहा-

१) लंडन भांडवल बाजार

२) बदलता विनिमय दर

३) आंतरराष्ट्रीय वित्तीय

४) विदेशी विनिमय बाजाराचे घटक

५) हाँगकाँग भांडवल बाजार

६) जपान भांडवल बाजार

अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ सूची

१) आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र - भोसले काटे

२) आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि वित्त - जी. एन. झामरे

३) आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र - एन. एल. चव्हाण

४) आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र - आर. जी. पैठणकर, एस. व्ही. ढमढेरे, म. ना. कांबळे

५) आंतरराष्ट्रीय व्यापार सिध्दांत व धोरणे - गंगाधर वि. कावरे पाटील

६) जागतिक अर्थव्यवस्था – डांगे, ककडे

७) व्यावसायिक अर्थशास्त्र – के. एच. ठक्कर

८) साकलिक अर्थशास्त्र – भानुशाली, दोशी, गांधी

९) बँकिंग तत्वे स्वरूप आणि भारतीय बँका – मोहन सराफ

१०) समग्रलक्षी अर्थशास्त्र – जे. एफ. पाटील, ताम्हनकर, सहस्त्रबुध्दे

११) पैसा आणि वित्तीय रचना – सी. जे. जोशी, ए. सी. जोशी

१२) बँकिंग आणि वित्तीय बाजारपेठा – बी. एच दामजी

१३) सुबोध व्यावसायिक अर्थशास्त्र – भोसले काटे

१४) भारतातील वित्तीय बाजार आणि संस्था – डी. जी. उशीर, बी. डी. पाटील, एस. आर. जावळे, आशालता सोनवणे बच्छाव

१५) Investment & Securities Market In India - V. A. AVADHANI

१६) पैसा अधिकोषण, राजस्व आणि आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र – सुधीर बोधनकर, मेधा कानेटकर

१७) https//en.wikipedia.org/wiki/London stock Exchange

१८) https//.www.investopedia.com/

१९) https//en.wikipedia.org/wiki/Tokyo stock Exchange

२०) https//en.wikipedia.org/wiki/Newyork stock Exchange

२१) https//on.wikipedia.org/wiki/Hong-Kong stock Exchange

•••